

L'excavació del kardo B. Noves aportacions sobre l'abandonament de la ciutat romana d'Empúries

Pere CASTANYER (*)
Enric SANMARTÍ (*)
Marta SANTOS (*)
Joaquim TREMOLEDA (*)
Cristina BENET (**)
Josep M^a. CARRETÉ (**)
Xavier FÀBREGA (**)
Josep Anton REMOLÀ (**)
Xavier ROCAS (***)

ABSTRACT

The excavation of the surface levels of the part of *Kardo B*, in the Roman city of Empúries, between the transversal wall and the forum, which was carried out in spring 1990, gave rise to the discovery of a considerable amount of archaeological material, the analysis of which has enabled us to confirm the date of the abandonment of the Roman city to the last thirty years of the 3rd. century A.D.

Key words: Empúries, Roman city, Pottery, Numismatic, Kardo B, Abandonment.

LA INTERVENCIÓ

Introducció

Entre el 17 d'abril i el 13 de juny de 1990 es va procedir a l'excavació del kardo B de la ciutat romana d'Empúries, en el tram comprès entre la muralla transversal que probablement divideix la ciutat d'est a oest i l'àrea del fòrum (figs. 1-3). Els objectius de la intervenció residien en l'eliminació mecànica del nivell superficial de sorra eòlica i l'excavació dels nivells d'abandó per tal de deixar al descobert les darreres línies de pavimentació i també les estructures de la façana del carrer. La gran extensió de l'àrea a excavar va aconsellar la seva divisió en tres sectors, KB-4000, KB-5000 i KB-6000, cada un dels quals correspon a una insula del carrer (figs. 4-7).

Les causes que motivaren la realització d'aquesta excavació cal cercar-les en la necessitat de trobar una solució adequada al problema que presenta posar en contacte l'àrea excavada ja des d'antic, correspon al sector de les domus 1, 2A i 2B, amb la del fòrum. Aquestes, tal com és ben sabut, es troben separades

Fig. 1.- Mapa de la península Ibèrica amb la situació d'Empúries.

per uns camps no explorats arqueològicament, la qual cosa fa difícil, sobretot pel que fa referència al públic visitant, comprendre, d'una banda, l'articulació urbanística d'ambdues àrees i, de l'altra, la realitat material de les insules encara avui enterrades. El nostre

(*) Conjunt Monumental d'Empúries, Empúries. 17130 L'Escala.

(**) CODEX. c/ Pare Iglésias, 3. 43003 Tarragona.

(***) Museu de Ceràmica Terracota. 17100 La Bisbal de l'Empordà.

Fig. 2.— Fotografia aèria parcial de la ciutat romana amb indicació del tram excavat del kardo B.

Fig. 3.— Vista general del carrer des del nord. En primer terme l'anomenada muralla transversal.

projecte, a llarg termini, consisteix en l'excavació del tram del kardo B comprès entre les dues àrees més amunt esmentades amb la finalitat de delimitar les *ínsules* situades entre aquest darrer i el kardo A, ja excavat, i en procedir, en un segon moment, a l'excavació de les estructures d'habitació compreses entre les dues vies. En aquesta sistematització els kardines A i B hauran de jugar un paper molt important, car hauran de ser les vies utilitzades per part del públic visitant per accedir a l'àrea foral de la ciutat, tot coneixent, a banda i banda de l'itinerari, la realitat de l'arquitectura domèstica d'aquesta part de la ciutat.

Sector KB-4000

El sector KB-4000 se situa a la banda més septentrional de l'àrea excavada i correspon a l'*ínsula* més propera a la muralla transversal. L'excavació del nivell superficial (KB-4001) va permetre identificar els nivells d'abandó de la ciutat juntament amb l'empremta de diverses intervencions arqueològiques anteriors i nombroses rases d'expoliació que havien causat la desaparició d'alguns trams de la façana. D'altra banda, l'escassa potència del nivell superficial va facilitar que els nivells superiors de la seqüència del carrer, i també les seves estructures, resultessin alterats amb els treballs d'explotació agrícola del terreny.

Els nivells d'abandó de la ciutat, conservats de forma irregular arreu del sector, es caracteritzen per la presència de materials constructius procedents de l'ensorrament dels edificis (KB-4011). En diversos punts, la degradació dels nivells d'enderroc posava de manifest una capa de sorres formada en el període d'abandonament previ a l'enderrocament de les estructures del kardo (KB-4030). Sota d'aquests nivells van aparèixer les restes de la darrera pavimentació del carrer (KB-4018). Es trobava força deteriorada, combinant trams regulars amb d'altres en què la degradació deixava al descobert línies de pavimentació anteriors i diverses conduccions que formaven part de la infraestructura de sanejament. Aquestes es documenten a la meitat sud del carrer, conformant una xarxa de petites clavegueres procedents de l'interior de les cases (KB-4019, 4022, 4024 i 4025) que desguassen en un col·lector de major entitat que discorre per l'eix longitudinal del carrer (KB-4023). Totes les conduccions apareixen cobertes amb plaques de pissarra i són construïdes amb els murs laterals de pedra regular i morter i amb el llit de *tegulae*.

Així mateix, ha estat possible constatar la conservació de nombrosos elements de façana entre els quals destaquen dos llindars de porta a la banda occidental (KB-4013 i 4021) i dues columnes avançades respecte la línia de façana que formaven part d'un petit porticat que precedia l'accés a un dels habitatges de la part oriental del kardo (KB-4014). Finalment, s'ha posat de manifest l'existència de diverses reparacions, amb el tancament d'antigues obertures (KB-4012) i la reconstrucció d'alguns trams (KB-4026 i 4028).

Sector KB-5000

Aquest sector comprèn el tram central de l'àrea excavada del kardo B. Aquí, el nivell superficial (KB-

Fig. 4.— Vista parcial del carrer on s'aprecien les darreres reparacions del paviment i els murs que formen les façanes de les insulae.

Fig. 5.— Vista general del carrer des del sud.

Fig. 6.— Detall dels porticats del carrer i paviments de còdols.

Fig. 7.— Detall de la claveguera central del carrer.

5001) presentava una major entitat, arribant a tenir més d'1 metre de potència a la meitat sud del sector. Com en el sector KB-4000, les restes del carrer es trobaven afectades en nombroses ocasions per remocions realitzades a partir d'època medieval.

L'excavació de l'estrat 5001 va permetre localitzar un potent nivell d'enderroc (KB-5002) que es disposava sobre les darreres pavimentacions del carrer. Les seves característiques són molt similars a les descrites en el sector anterior. En aquest cas però, aquest nivell va proporcionar un conjunt ceràmic important en el qual la presència de produccions en Terra Sigillata africana C, àmfores nord-africanes del tipus Africana IIC i antoninians corresponents al regnat de Claudi II el Gòtic (268-270 d.C.) ens situa l'abandonament d'aquest sector de la ciutat a partir de finals del segle III d.C.

Sota els estrats superficials i d'enderroc van aparèixer els darrers nivells de freqüentació (KB-5026) i les estructures del carrer amb els murs de façana i les restes d'un porticat que flanquejava la calçada. En aquest sector, les estructures de la façana oriental es troben desplaçades vers l'est respecte l'alineació existent al sector KB-4000. La façana presenta un primer tram de 34 metres de longitud de pedra regular i morter (KB-5003), a partir del qual, i fins a completar els dos *actus* de l'*insula*, la línia de façana es desplaça novament a l'est, quedant oculta pel perfil de l'excavació.

El límit occidental segueix la mateixa alineació que la del sector anterior i, com en aquella, presenta dues fases constructives. La fase més recent es caracteritza per un mur de pedra i fang que es conserva de forma discontinua entre els extrems de les parets mitgeres de les cases (KB-5004). Aquest mur cobreix les restes d'un mur anterior de façana d'*opus caementicium* (KB-5029). A l'extrem sud de la *insula* es conserva l'angle format amb l'unió dels paraments de la façana occidental del kardo i mur nord del *decumanus* (KB-5030). L'angle de la cantonada es troba reforçada amb una cadena de carreus de pedra calcària de dimensions irregulars.

Davant dels murs de la façana es conserven les restes d'un pòrtic en el qual es diferencien dues fases constructives. En un primer moment, el pòrtic estava constituït per columnes de pedra sorrenca separades per distàncies regulars de 5 metres (KB-5012 i 5033). Posteriorment, l'espai existent entre les columnes quedà tapiat per un mur de pedres i fang i que conté diversos tambors de columna reaprofitats (KB-5012 i 5032). En aquesta fase, l'àrea porticada es troba dividida per diversos murets realitzats amb la mateixa tècnica constructiva i disposats de forma perpendicular entre el mur de façana i el pòrtic (KB-5013, 5014, 5015, 5036, 5037 i 5038). Totes les estructures de la segona fase de porticat fonamenten sobre els darrers nivells de freqüentació del carrer. La presència de diverses rases d'expoliació va permetre documentar sota de les estructures de la segona fase de porticat, les restes del pòrtic original, amb l'aparició d'un paviment de còdols a l'interior de l'àrea porticada (KB-5017) i les restes d'una vorera, situada entre els intercolumnis del pòrtic (KB-5018 i 5039).

Finalment, a l'extrem sud del sector, les remocions posteriors havien provocat el rebaixament dels nivells

superiors de la seqüència i la desaparició de bona part de les estructures del carrer. D'altra banda, en aquesta mateixa zona es va delimitar una gran rasa de saqueig situada a la part central del carrer. L'excavació del seu reble (KB-5019) va deixar al descobert un col·lector (KB-5023) que, disposat en l'eix longitudinal del carrer, recollia les aigües residuals provinents de les cases. Presenta una amplada de 0,70 m i 0,80 m de profunditat. El col·lector no conserva cap resta de la coberta. Les parets estan construïdes amb pedra regular travada amb morter, i el fons, pavimentat amb pedres i amb una lleugera inclinació vers el sud.

D'altra banda, la neteja dels perfils de la rasa de saqueig va proporcionar una seqüència estratigràfica d'aquesta part del carrer. En aquesta secció, el col·lector es troba situat per sota d'un paviment de còdols (KB-5021) i la seva preparació (KB-5028). Ambdós nivells apareixen tallats per una rasa de robatori de la coberta de la conducció (KB-5027). La rasa i part del col·lector es troben farcits per un mateix nivell (KB-5021) que disposant-se per sobre del paviment de còdols, remunta la cota de la calçada fins als darrers nivells de freqüentació.

Sector KB-6000

El sector KB-6000 és el més proper a la plaça del fòrum i havia estat objecte de campanyes anteriors, restant tan sols per excavar el terç nord. En aquest sector, sota dels nivells superficials (KB-6001) es va identificar el nivell d'abandó (KB-6002), ja molt deteriorat, i la darrera pavimentació formada per una capa de pedra esmicolada i fortament compactada (KB-6011).

La façana occidental (KB-6012) es troba desplaçada a l'oest mentre que l'oriental (KB-6016) recupera l'alineació existent al sector KB-4000. En aquest sector, tan sols la façana occidental apareix precedida per un pòrtic. Aquest està delimitat per un mur d'*opus caementicium* de mig metre d'alçada (KB-6014) que tapia els intercolumnis d'una columnata anterior (KB-6013). El darrer nivell de pavimentació de l'àrea porticada (KB-6015) es troba en una cota sensiblement superior a la del paviment de la calçada.

L'extrem nord del pòrtic va resultar afectat per una rasa de saqueig que va suposar la destrucció del segment septentrional del pòrtic. L'excavació del reble d'aquesta rasa va suposar la localització de dues conduccions de la xarxa de sanejament d'aquest sector del carrer (KB-6006 i 6010). Ambdues apareixen amb la coberta sostreta. La claveguera 6006 està orientada de sud a nord. Les parets estan construïdes amb pedres irregulars lligades amb morter i el fons pavimentat amb *tegulae* disposades de forma longitudinal. Aquesta conducció desguassa en un col·lector de major entitat (KB-6010) que, provinent de la banda est del *decumanus* conduïa les aigües residuals en direcció oest.

ESTUDI DEL MATERIAL

Tot i que l'excavació del carrer, per qüestions de registre, es va dividir en els tres trams corresponents a cadascuna de les tres ínsules (KB-4000, KB-5000 i

KB-6000), cal considerar-lo com una unitat, tant a nivell estructural com de funcionament, per la qual cosa els materials apareguts en nivells assimilables als mateixos moments de formació dels tres sectors s'unificaran i seran estudiats en conjunt. Seran, en canvi, aquests moments de formació, cronològicament diferents, els que ens permetran establir tres fases clarament diferenciades.

1- Estrats superficials. Formats amb posterioritat a l'abandonament, que han servit de terrenys de conreu i que han estat remoguts, la major part de les vegades, pels treballs moderns del camp. Inclouen els estrats 5001 i 6001.

2- Estrats d'abandonament. Dipositats sobre les darreres pavimentacions i reformes del carrer i, malgrat la seva irregularitat, són fàcilment identificables. Varen proporcionar la major part del material i el seu estudi és la part central d'aquest article. Els formen les U.E. 4011, 5002, 5024 i 6002.

3- Finalment, l'excavació es veié obligada, en alguns punts, pel mal estat de les estructures que formaven les façanes de les cases, sobretot de la segona ínsula, a baixar a nivells inferiors als d'abandó, proporcionant materials associables a les darreres reformes dels paviments del carrer. Són els estrats 5016 i 5025.

LES CERÀMIQUES AFRICANES

La ceràmica africana clara

El grup de ceràmiques africanes és un dels més nombrosos, no solament per la seva quantitat sinó també per l'ampli repertori formal que en elles hi trobem representat. Dins aquestes importacions hem de distingir entre les ceràmiques fines de taula i les comunes, de la mateixa procedència, però amb uns tipus diferents i amb una funcionalitat específica, sobretot estris per cuinar. Seran precisament aquestes produccions, juntament també amb el conjunt amfòric i les llànties, les que ens permetran establir i afinar els límits cronològics dels diferents estrats.

Com ja hem dit anteriorment, en l'estudi de les diverses categories ceràmiques, distingirem entre els nivells més superficials, els propis de l'abandonament del carrer i els dels darrers paviments. Per tant, començarem per analitzar les importacions africanes del primer grup, seguint la tipologia de Hayes (Hayes, 1972), actualitzada amb les precisions de l'*Atlante delle forme ceramiche* (Diversos autors, 1981).

Si bé la formació d'aquests estrats superficials es pot portar fins època moderna, contenen un conjunt de material format majoritàriament per fragments de ceràmica de context similar al dels estrats d'abandonament. Quan a la vaixella fina de taula, el grup més nombrós és el de la clara A i en menor nombre la C. La totalitat de fragments d'aquest estrats (E-5001 i 6001) no és molt elevada, ja que són nivells bàsicament creats per l'aportació edílica i que no contenen, per tant, gaires elements ceràmics.

Les formes més modernes corresponen a les produccions en clara C, de bona qualitat, concretament la forma Hayes 50 (fig. 8, 1), un plat de vora exvasada, de llavi sense destacar, un fons gairebé pla i un peu in-

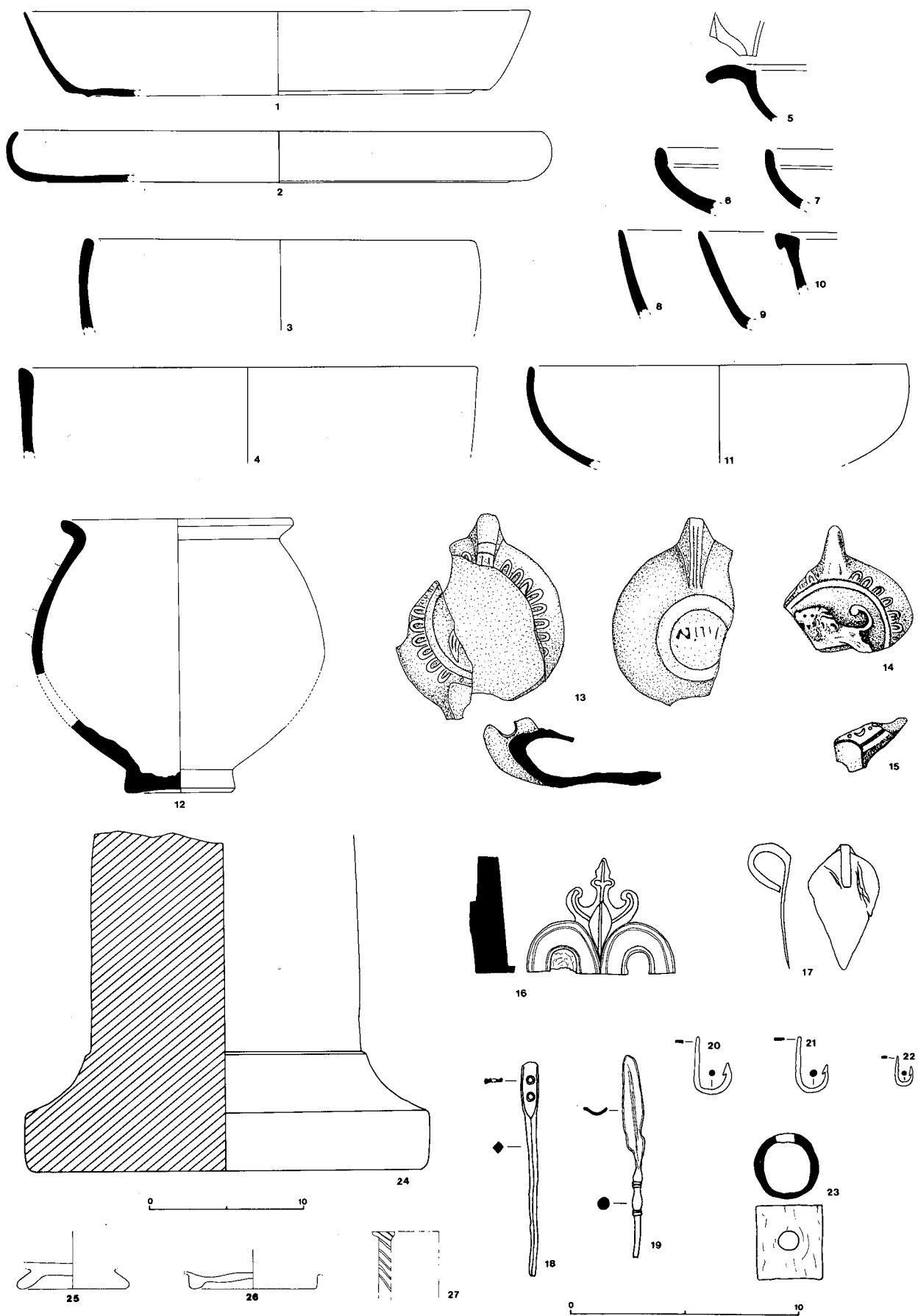

Fig. 8.— Materials dels estrats superficials: 1 i 2.— T. S. africana C; 3 a 9 i 11.— T. S. africana A; 10 i 12.— Ceràmica africana de cuina; 13 a 15.— Llàntries; 16 a 22.— Bronzes; 23.— Os; 24.— Basament de pedra i 25 a 27.— Vidres.

Tipus de ceràmica	Num. ind.	Tipologia	Cronologia	Núm. fig.
T.S. Africana A	3	Hayes 3B; Lamb. 4/36A	75-150	9,4
	1	Hayes 5C; Lamb. 18	125-175	
	1	Hayes 6B; Lamb. 23	150-200	9, 13
	5	Hayes 8A; Lamb. 1b	150-225	9, 5
	3	Hayes 8B; Lamb. 1c	200-300	9, 2-3
	5	Hayes 9A; Lamb. 2a	100-200	9, 1
	2	Hayes 9B; Lamb. 2b	150-200	
	8	Hayes 10; Lamb. 21	150-300	9, 7-9
	4	Hayes 14B; Lamb. 3b1	250-300	9, 15-16
	1	Hayes 14B; Lamb. 3b2	175-250	9, 20
	1	Hayes 17A; Lamb. 8	150-250	
	3	Hayes 20; Lamb. 20	75-200	9, 6
	7	Hayes 26-27; Lamb. 9	150-250	9, 12
	2	Hayes 31	200-250	9, 18
	2	Hayes 34; Lamb. 6	175-225	9, 17
	1	Hayes 140; Lamb. 14	175-225	9, 19
	1	Hayes 160; Lamb. 11, 11bis	150-225	9, 1
T.S. Africana C	2	Hayes 45A; Lamb. 42	200-325	9, 27
	6	Hayes 48B; Lamb. 41	200-325	9, 24-25
	1	Hayes 49	230/240-300	9, 26
	20	Hayes 50A; Lamb. 40	230/240-325	9, 22-23
T.S. Africana C/E	1	Hayes 58A; Lamb. 52A	290/300-375 (?)	9, 21
Africana de cuina	25	Hayes 23A; Lamb. 10B	75-300	10, 6-7
	70	Hayes 23B; Lamb. 10A	100-s. IV/V	10, 8-9
	16	Hayes 181; Lamb. 9A	100-s. IV-V	11, 15-18
	1	Hayes 194	0-150	
	89	Hayes 197	100-s. IV/V	10, 1-2, 11, 9 i 19
	5	Hayes 197, variant Ostia III, 324	75-150	11, 10-12 i 20
	18	Hayes 131		10, 10-17
	2	Ostia II, fig. 306	0-150	11, 21
	3	Atlante CVII, 12		10, 4
	6	Ostia III, fig. 269	100-250	10, 3 i 5
	21	Hayes 195	100-s. IV/V	11, 3, 6 i 14
	59	Hayes 196	100-200 (?)	11, 4, 7, 8 i 13
	69	Ostia I, fig. 261	100-s. IV/V	11, 1-2
	6	Hayes 185	200-250	11, 5

Tipus de ceràmica	Núm. fragments	Num. individus	% fragments	% individus
T.S. Africana A	174	53	11,49	10,60
T.S. Africana C	93	30	6,14	6,00
T.S. Africana C/E	2	1	0,13	0,20
Africana de cuina	1173	392	77,43	78,40
Comuna africana	73	24	4,82	4,80
Total	1515	500	100,00	100,00

Taula I.- Quadre de les ceràmiques d'importació africana.

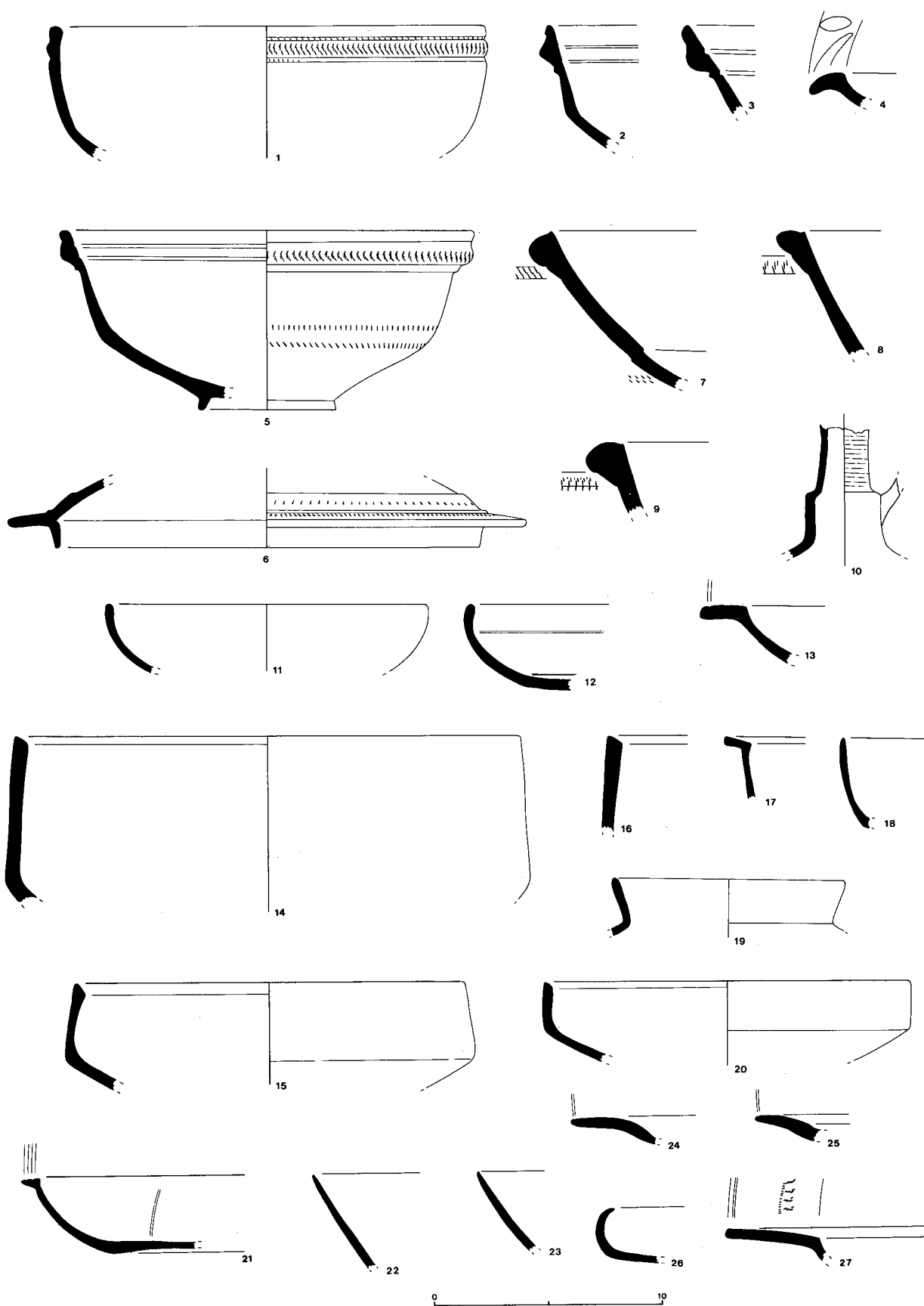

Fig. 9.— Materials dels estrats d'abandonament: 1 a 20.— *T. S. africana* A; 21.— *T. S. africana* C/E; 22 a 27.— *T. S. africana* C.

sinuat, característic de la segona meitat del segle III, encara que també es pot trobar en contextos més moderns, i la forma Hayes 49 (fig. 8, 2), un plat d'alçada més reduïda i de parets curvades cap a l'interior. L'inici de la seva fabricació se situa entorn els segon quart del segle III i arriba fins a la fi de la centúria.

Dins el conjunt de ceràmiques d'origen africà els que hi són presents de manera més constant són els productes fabricats durant els inicis de la seva exportació i que es troben dins aquests nivells de manera més residual. Per contra, la seva presència és un fet normal en la majoria de contextos ceràmics del segle III, atès el seu gran èxit i difusió.

La forma més antiga correspon a la Hayes 3a (fig. 8, 5), una petita copa o vas, de llavi penjant i decoració de fulles aplicades en la part superior. Aquest model repeteix els ja desenvolupats en d'altres categories ceràmiques com per exemple la Terra Sigillata sud-gàl·lica. Els seus marges temporals se situen cap a finals del segle I.

El conjunt més nombrós és el que va des de mitjan segle II fins a la fi del mateix segle. Es tracta sobretot de plats o bols amb el llavi més o menys marcat, formes Hayes 27 (fig. 8, 6 i 7), 17a (fig. 8, 11) i d'altres de parets més verticals, Hayes 14b (fig. 8, 3 i 4). La forma més moderna correspon a un plat de parets excavades (fig. 8, 8 i 9), amb el llavi sense destacar i amb un peu anular ben diferenciat i que en general recorda formes fetes en d'altres categories. Les parets d'aquest recipient són força gruixudes i la superfície granulosa, característiques que la distingeixen clarament de la Hayes 50, en clara C, molt més fina i amb el peu menys marcat. Comença a produir-se a inicis del segle III i perdura fins a mitjan segle.

Per acabar amb el repertori de ceràmiques africanes dels nivells superficials de l'excavació del kardo B, cal assenyalar la presència de ceràmiques africanes de cuina, com la Hayes 132 (fig. 8, 12), una petita tassa, de cos globular, base plana i amb una sola nansa. La mateixa forma la trobem dins el repertori de la clara A. La seva producció s'inicia a les darreries del segle I i perdura fins al segle II.

Els materials que hem comentat anteriorment, procedents dels nivells superficials, no serveixen per fixar la seva cronologia, ja que el procés de formació d'aquests estrats d'aportació èdica ha continuat pràcticament fins als nostres dies. No obstant, aquestes ceràmiques permeten fer-nos una idea de quines són les importacions africanes que ens podem trobar en els estrats inferiors. Com ja hem vist, aquest material s'ha de situar dins la segona meitat del segle III, per bé que algunes formes es fabriquen amb anterioritat a aquesta data. És interessant assenyalar que no apareix cap tipus que entri dins el segle IV, la qual cosa és un símptoma en aquest moment de l'absència de vida en aquest sector de la ciutat.

Més interessants d'estudiar són els nivells d'abandó del carrer (E-4011 i E-5002), que han proporcionat un abundós material d'importació africà. Igualment el seu repertori formal és força variat. Tal com passava en els estrats analitzats anteriorment, la categoria que presenta un percentatge més elevat és la clara A, amb formes dels inicis de la producció, com la Hayes 3b (fig. 9, 4) o la Hayes 8a (fig. 9, 5) i 8b (fig. 9, 2 i 3),

bols carenats de parets obertes, amb llavi motllurat i decoració feta amb rodeta, la cronologia dels quals els situa des d'època flàvia fins a mitjan segle II, tot i que es poden trobar també en contextos més avançats. Semblantment, podem assenyalar la presència d'alguns exemplars sense decoració. Més típics de la segona meitat del segle II són els bols de llavi horitzontal, amb carena insinuada i peu marcat (fig. 9, 13). És probable que l'inici d'aquesta forma calgui cercar-la en la Hayes 3b, amb la diferència que ara no porta decoració aplicada i que el llavi penjant s'adreça.

És també probable que seguint aquesta mateixa línia evolutiva hi trobem uns altres bols, de dimensions més grans, amb les parets curvades però sense marcar cap carena i amb la vora igualment motllurada, però, menys gruixuda, que classifiquem dins la forma Hayes 9a (fig. 9, 1). Aquesta darrera porta decoració incisa feta amb rodeta a l'extrem superior però s'observa que ha perdut la que presentava a mitja alçada del vas. Dins aquest mateix tipus podem trobar exemplars amb la carena més marcada. Cronològicament se situen dins la primera meitat del segle II. També hem recuperat alguns exemplars que no mostren la decoració a rodeta externa, i que, si bé segueixen les línies formals de l'anterior sembla que es fabriquen sobretot a la segona meitat d'aquesta centúria.

De datació molt semblant, encara que pot entrar també en el segle III, és la forma Hayes 10a (fig. 9, 7-9), un bol amb un diàmetre de vora força gran. En aquest cas la carena queda perfectament marcada pel reentrant de la paret. Té un peu ben marcat i anular. De la mateixa manera que a les formes comentades anteriorment, el llavi és gruixut i decorat amb línies incises. Les úniques modificacions que pot presentar fan referència a la presència o absència de decoració.

Per acabar el comentari de les formes més primerenques cal citar la presència de tres tapadores (fig. 9, 6), amb una prolongació a la part inferior de la vora per facilitar així l'encaix amb la cassola, amb la qual en forma servei. A la part superior externa porta decoració a rodeta.

Encetem ara l'estudi de les peces que comencen a produir-se a partir de la segona meitat del segle II. Quantitativament el seu nombre és semblant a les fabricades inicialment, però conforme avancem cronològicament cap al segle III, la quantitat d'individus és menor. La que apareix amb major profusió, amb un total de 7 peces, és la Hayes 26 (fig. 9, 12), un plat molt típic i estès en les produccions de A, que arriba abundantment als jaciments de la nostra costa. De fet es constitueix en un dels elements més singulars per a les datacions de les estratigrafies d'aquest moment. Aquests plats tenen el fons pla i la vora inclinada cap a l'interior. El llavi queda només marcat per una petita incisió a la paret interna. La seva evolució formal comportarà un major desenvolupament del peu i de la vora, diferències que podran singularitzar certes variacions cronològiques. Tots aquests plats poden aparèixer en contextos que s'estenen des de la segona meitat del segle II fins a la primera meitat del segle III. Sembla que a partir d'aquest darrer moment els plats adquireixen una carena a la part baixa i el seu perfil deixa de ser arrodonit, de parets més obliques i amb el peu lleugerament marcat (fig. 9, 18).

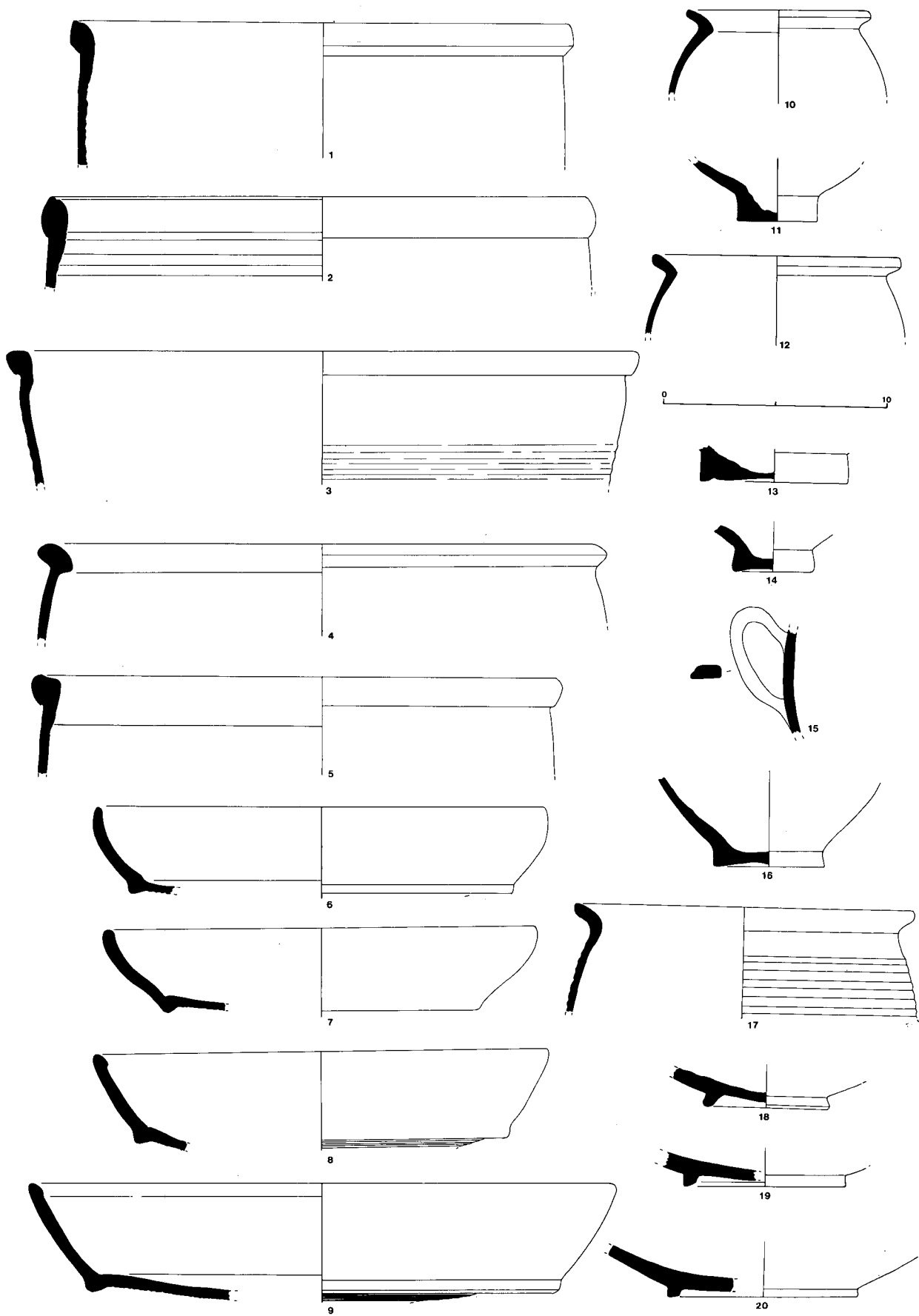

Fig. 10.— Materials dels estrats d'abandonament: 1 a 20.— Ceràmica africana de cuina.

Amb uns marges cronològics idèntics hi trobem un bon nombre de formes, atès que com veurem més endavant no apareixen exemplars de finals del segle III, sinó que a partir de mitjan segle sembla que les importacions minvin. El grup més nombrós és el que fa referència als bols o pàteres, de la forma Hayes 14 (fig. 9, 14-16 i 20). Aquests bols tenen les parets verticals una mica inclinades cap a l'interior i la seva varietat tipològica respon a variacions de l'acabat del llavi, que pot ser una simple continuació de les parets del vas o bé estar una mica més marcat i engruixit. Sempre és inclinat cap a l'interior. La seva aparició és normal en conjunts de la primera meitat del segle III. De manera més esporàdica hi trobem els bols de la forma Hayes 34 (fig. 9, 17), que a diferència dels anteriors tenen un llavi més desenvolupat inclinat horitzontalment cap a l'exterior; i també les tasses d'una sola nansa (fig. 9, 19) decorades a rodeta.

Més infreqüent encara és una gerra (fig. 9, 10), de cos globular, amb un estrenyiment a la part central del cos, de coll estret i una mica motllurat, amb una sola nansa. El context en què es troba és el mateix que el de les formes comentades anteriorment.

D'ençà mitjan segle III, la ceràmica d'importació africana es concreta en les produccions C i C/E (taula I). Estadísticament es troben menys representades que les produccions de la A, perquè, probablement, en aquest indret de la ciutat romana a penes hi devia haver ja vida. Tipològicament són menys variades i la seva presència es limita a 4 o 5 formes. En general, els seus acabats són de bona qualitat, amb unes argiles ben depurades i uns vernissos ben adherits. Les seves parets són molt més primes i delicades que les de la producció A.

Es tracta bàsicament de plats, de fons pla i paret arrodonida i inclinada cap a l'interior (fig. 9, 26), alguns exemplars dels quals s'havien trobat ja en els nivells superficials i que cronològicament no semblen superar el segle III. Per contra, les altres formes documentades poden arribar fins al primer quart del segle IV.

Destaca, per la quantitat d'individus comptabilitzats, una vintena, la gran plata de la forma Hayes 50 (fig. 9, 22-23), de parets molt primes i llavi sense destacar. La seva presència és molt abundant en contextos del segle III. L'inici de la seva fabricació cal situar-lo entre el 230/240 i pot arribar fins al 325.

Finalment, constatem la troballa d'altres plates, també de diàmetre considerable, obertes però amb la paret més corbada i, com a tret més significatiu, amb una vora, força gran, penjada cap a l'exterior. Un primer model (fig. 9, 24-25) és el que no té decoració a la part superior externa de la vora, que evoluciona cap a un altre plat, que porta decoració a rodeta (fig. 9, 27). Ambdós són característics del segle III, però arriben fins a principis del segle IV.

Especial atenció mereix la peça núm. 21 de la fig. 9; es tracta d'un plat, de fons gairebé pla i amb un peu mínimament insinuat, de parets una mica inclinades. La forma recorda la clara D, concretament la Hayes 58. No obstant, les seves característiques físiques no permeten col·locar-la en aquesta producció, no solament pel seu vernís, de color ataronjat i molt diluït, sinó també per la seva pasta, de color groguenc, amb un so molt metàl·lic i amb empremtes de palla a la super-

fície externa. Pensem que més aviat s'hauria d'incloure dins les produccions C/E, en concret la forma Hayes 58A, la cronologia de la qual se situa des del darrer quart del segle III fins a la meitat del segle IV (Diversos Autors, 1981, p. 118, lám. LIV, 6). No deixa de ser significatiu que només aparegui aquest exemplar amb unes dates tan tardanes, si tenim en compte que la major part del material es pot portar fins a la segona meitat del segle III. Potser, i a tall d'hipòtesi, caldria pensar que aquesta forma s'inicia ja abans del darrer quart.

Cal fer constar la presència, a l'estrat 5002, d'un fragment informe d'un bol de ceràmica coríntia decorada a motlle, forma Spitzer fig. 1-22, amb una cronologia que va de mitjan segle II fins a finals del segle III (Spitzer, 1942; Diversos Autors, 1981, p. 255).

La ceràmica africana de cuina

Aquesta categoria ceràmica representa una part molt important dins el conjunt de la vaixel·la d'origen africà. Estadísticament el nombre d'individus recuperats és molt superior al de les importacions fines. En total, en els estrats d'abandonament es comptabilitzen 392 individus, el que representa un 49,3% dels individus de les ceràmiques fines i de les comunes importades. Sens dubte, devien arribar aquí en quantitats força grans, acompanyant els productes alimentaris procedents del nord d'Àfrica.

Igual com passava amb les ceràmiques fines, dins aquests conjunts s'hi troben formes que apareixen ja des de finals del segle I i que acompanyen les primeres importacions amb vernís. Quantitativament, però, són les menys significatives. Es tracta de models amb una llarga tradició, els seus inicis caldria cercar-los en les vaixelles importades ja des d'època grega. Aquest és el cas del "lopas", una cassola de fons bombat i amb la vora amb solc a la part interior per tal de facilitar l'encaix de la tapadora. També amb una cronologia semblant hi trobem la forma Ostia III, fig. 324, unes cassoles de base arrodonida i parets verticals, força fondes, amb un llavi plegat cap a l'exterior (fig. 10, 10 i 17; fig. 11, 10, 12 i 20) o les cassoles de vora bífida (fig. 11, 21). Sembla que són les primeres produccions del que més tard seran les vores ametllades. L'època de la seva fabricació oscil·la entre la fi del segle I i mitjan segle II.

A partir del segle II, apareix amb molta força el plat/cassola de parets exvasades i fons estriat, forma Hayes 23. Pot tenir el llavi marcat o ser simplement la continuació de les parets. Sembla que els models que no el tenen encara desenvolupat són els produïts en un primer moment (fig. 10, 6-7), arribant fins a la fi del segle III, mentre que les peces amb el llavi marcat (fig. 10, 8-9), poden aparèixer des del segle II fins a contextos del IV/V. D'entre el conjunt d'africanes de cuina, la forma més nombrosa és la Hayes 197, anomenada també de vora ametllada, per l'encaix que té a la part superior del llavi on s'encaixa la vora de la tapadora (fig. 10, 1-2 i fig. 11, 9 i 19). A la part interna de la paret hi són visibles les restes del tornejat, formant una superfície ondulada. Externament poden portar una faixa amb un patina de color cendra.

Per acabar en l'apartat de les cassoles hem de cons-

tatar la presència, més minoritària, de formes que representen un estadi evolutiu d'altres de més èxit. Les variacions més importants són en el perfil de les vores, que va des de models de secció arrodonida (fig. 10, 4) a d'altres de caires més vius (fig. 10, 3 i 5). En aquest darrer exemple s'insinua ja el solc de la part superior del llavi per adaptar-hi la tapadora, tant característic d'altres formes com la Hayes 197. Cronològicament s'han de situar entre el segle II i la primera meitat del segle III.

Complementant aquestes cassoles apareix una gran quantitat de tapadores o plats/tapadores, segons si tenen un pom per agafar-les o si al fons s'hi troba un peu anular, de manera que poden utilitzar-se també com a plats. Les variacions més importants fan referència sobretot a l'acabat del llavi, de manera que hi ha models on consisteix en una simple continuació de les parets (fig. 11, 4, 7-8 i 13), en d'altres apareix una mica més engruixit (fig. 11, 1-2) i, finalment, n'hi ha que el tenen plegat cap amunt (fig. 11, 3, 5-6 i 14). No insistirem aquí en les seves precisions cronològiques, atès que peces d'aquesta mena les podem trobar en nivells del segle II fins d'altres del segle IV-V. Igualment solen portar una faixa patinada a l'exterior de la vora. Podem destacar també, pel nombre d'individus trobats, la gerreta, forma Hayes 132, de base plana i provista d'una sola nansa (fig. 10, 10-17), la

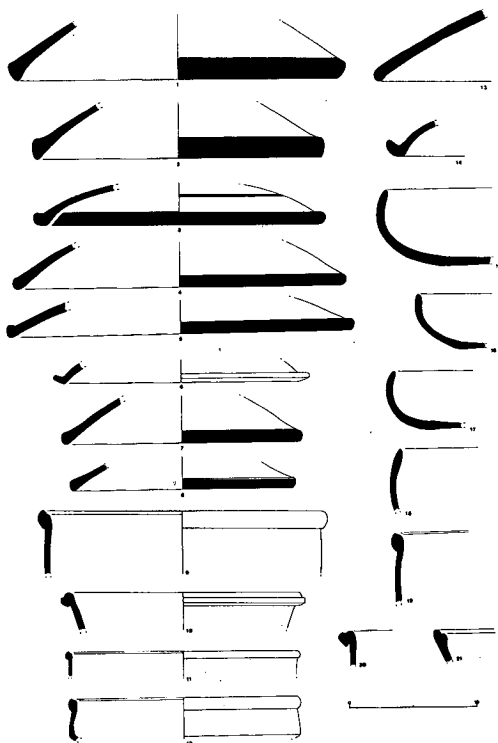

Fig. 11.— Materials dels estrats d'abandonament: 1 a 21.— Ceràmica africana de cuina.

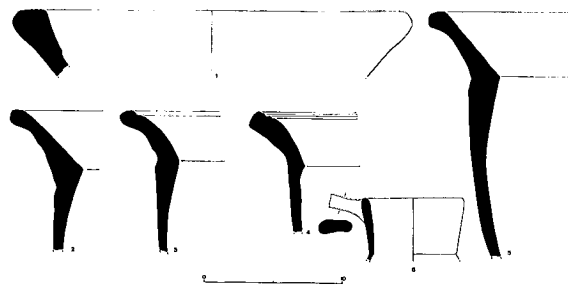

Fig. 12.— Materials dels estrats d'abandonament: 1 a 6.— Ceràmica comuna africana.

presència de les quals és molt comuna en els nivells del segle II.

Una altra de les formes de més èxit és la del plat Hayes 181 (fig. 11, 15-18). Són peces que poden tenir unes dimensions considerables, amb diàmetres que superen els 30 cm. El seu fons és pla i les parets arrodonides i inclinades cap a l'interior. En el fons intern poden portar una senzilla decoració a base de petits solcs. Cronològicament abasten un període força dilat, que s'estén des del segle II fins al segle IV-V.

Els estrats d'abandonament del kardo B d'Empúries han proporcionat un conjunt considerable de material africà que permet precisar cronològicament el moment de la seva amortització. Quantitativament, els percentatges més importants són els de les formes que pareixen entre la segona meitat del segle II i la primera meitat del segle III. No obstant, hi ha d'altres formes que arriben fins a la fi d'aquesta centúria i fins i tot a principis de la següent.

De més interès, atès que corresponen a les darreres modificacions efectuades al carrer, són les ceràmiques africanes aparegudes en alguns dels nivells de paviment excavats. Aquí, comencem a trobar diferències significatives respecte als nivells comentats anteriorment. Hem d'aclarir, però, que la mostra d'estrats corresponent a les darreres reparacions de la via urbana és encara molt petita, i que les conclusions que podem extreure es troben situades encara en el terreny de les hipòtesis.

És interessant destacar que les importacions de vaixel·la fina corresponen només a la sigillata clara A, i que no apareixen ja les categories, cronològicament posteriors, com és ara la C. En total el nombre de formes diferents es redueix a dues, la primera correspon a la forma Hayes 9a, documentada també en els nivells tractats anteriorment. Més interessant és una petita tassa amb una sola nansa que arrenca de la part superior de la vora (fig. 22, 20). Aquesta forma està relacionada amb altres models fabricats també en ceràmica comú, com la Hayes 131. Cronològicament ambdues formes se situen cap a finals del segle I i la primera meitat del segle II.

Quant a les ceràmiques de cuina, el repertori repeteix igualment el dels exemplars trobats en els estrats d'abandonament, però cal precisar, com veurem tot seguit, que és un conjunt força homogeni, cronològicament parlant. Es tracta sobretot de cassoles i tapadores. D'entre les primeres hi ha les dues variants de la forma Hayes 23, amb llavi marcat (fig. 22, 18) i sense, típiques de contextos del segle II, encara que també

apareixen en nivells de principis del segle III. Entre les cassoles hi troben diversos models relacionables amb variants de la vora ametllada i que suposen els inicis d'aquest model (fig. 22, 16-17 i 19). Són també molt característiques de la segona centúria, per bé que continuen produint-se fins més endavant. Potser el tipus més antic, és el del "lopas" (fig. 22, 22), que ja apareix a finals del segle I. Formant joc amb les cassoles s'hi troben algunes tapadores (fig. 22, 21), sempre corresponents a models antics, i que per tant no tenen encara el llavi marcat, la qual cosa permet situar-les dins del segle II i la primera meitat del III.

En els estrats de reparació i pavimentació apareixen per tant unes ceràmiques africanes que en conjunt caldria situar entorn a la meitat del II, la qual cosa indicaria que, malgrat trobar materials més moderns en els nivells de l'abandonament, la fi de l'activitat urbana es produeix en aquest moment. Es tracta però, d'una apreciació difícil de realitzar, atès que el material recuperat és molt poc abundós.

La ceràmica comuna africana

Denominem així un tipus de ceràmica comuna d'importació produïda a l'Àfrica Proconsular i a la Bizacena, que s'ha de diferenciar de les ceràmiques africanes de cuina per les seves argiles i el repertori formal, de la qual en coneixem una producció de pasta groga i una altra de pasta rosada. Aquestes ceràmiques es comencen a produir a finals del segle I i, sobretot, a partir de mitjan segle II d.C. endavant, fins al segle V, com a mínim (Casas et al., en premsa).

Una de les formes més característiques, i àmpliament documentada en els estrats d'abandonament del carrer, és un gran recipient amb vora obliqua, llavi arrodonit, amb dues variants, i cos cilíndric (fig. 12, 2 a 5), que si bé comença a aparèixer a mitjan segle II als jaciments empordanesos com Roses o Tolegassos, els paral·lels clars s'han de situar ja dins la segona meitat del segle III, amb una inclinació molt més gran del llavi. Una altra forma, en la producció de pasta groga, és un gibrell, de vora massissa, llavi aplanat i parets obliqües (fig. 12, 1). També hi és present l'olpes, gerra d'una nansa amb boca oberta i vora marcada per un estrangulament (fig. 12, 6), comencen a aparèixer a mitjan segle II, però, també és habitual en contextos de segona meitat del segle III.

LES LLÀNTIES

Morfologia

Les llànties (fig. 13, 3, 5, 4, 11 i 12 i fig. 8, 15) pertanyen a la forma Dressel 28, Deneauve VIII A-B, caracteritzada per tenir el bec delimitat en forma de cor. La cronologia proposada per aquesta forma és, com sovint passa amb aquest tipus de material, molt àmplia. Així, Belchior (1969, p. 60) suggereix una datació des de mitjan segle I fins al segle III; Provoost (1976, p. 557) ho amplia, tot i amb dubtes, entre el segle III i el IV. Segons Bailey (1978, p. 247) aquesta producció hauria de situar-se entre el 175-225, essent els exemplars més recents aquells que presenten glò-

bul·ls o perletes a la banda (primera meitat segle III). Palol (1948-49, p. 257) proposa també una cronologia de finals segle II, primer quart del segle III per les llànties d'aquest tipus, i Hayes (1980, p. 65) de primera meitat del segle III. Les llànties d'aquesta forma descobertes al jaciment de Tolegassos (Viladamat), semblen avenir-se bé amb aquesta datació, trobant-se en contextos de segona meitat avançada del segle II i primera meitat del segle III (Casas & Rocas, 1989, p. 40). Les altres dues (Casas & Rocas, 1989, p. 52 i 53), procedents del farcit del pou, es daten entre el 175-200/210. Cal assenyalar que cap d'aquests tres exemplars porta decoració de perletes en banda, fet que, si fem cas a Bailey, portaria a atorgar una data *post quem* a aquelles descobertes en els estrats d'enderroc del carrer de principis del segle III.

En aquests estrats han estat trobades tres formes més. Així, les peces fig. 8, 13, fig. 8, 14, fig. 13, 4, 13 i 7 i fig. 13, 1, corresponen al tipus Dressel 20, Deneauve VII A, caracteritzada per tenir un solc horitzontal limitant el bec, curt i arrodonit. En tres dels casos (fig. 13, 13, 1 i fig. 8, 13) en els extrems de la línia hi apareix el típic punt. La producció d'aquesta forma ja semblaria iniciar-se a mitjan segle I, perdurant fins a mitjan segle II. (Deneauve 1969, p. 165; Belchior 1969, p. 53). Provoost (1976, pp. 555-556) ampliaria la cronologia a tot el segle II i principis del segle III. La troballa d'un bon nombre d'exemplars d'aquesta forma en l'estrat de farcit del pou de Tolegassos (Casas & Rocas, 1989, p. 71-72) confirma la presència d'aquest tipus al rerapaís emporità almenys fins a finals del segle II o principis del segle III.

Els fragments fig. 13, 16 i fig. 22, 23 corresponen a llànties de canal obert, la primera probablement correspon a la variant de bec curt (Dressel 6, Loeschcke X-K, Bailey N.IV) mentre que la segona a la de bec llarg (Dressel 5C, Loeschcke X, Bailey N. III). Altra vegada la cronologia de la forma esdevé molt àmplia: Bailey situa la producció de llànties de canal obert des de finals de l'època flàvia fins a mitjan l'època dels Antonins (Bailey 1980, p. 282), tenint el tipus la seva màxima difusió durant el segle II (Palol 1948-49, p. 239). La troballa d'un exemplar de canal obert i bec llarg en l'estrat 2080 del farcit del pou de la vil·la de Tolegassos, prova la presència d'aquesta forma en l'immediat rerapaís emporità en el darrer quart del segle II (Casas & Rocas, 1989, p. 75, 10, fig. 2, 10).

Decoració

En el disc

Si exceptuem el cercle central que envolta l'orifici d'alimentació en la llàntia de la fig. 13, 3, i el petit fragment de fulla que es pot distingir a la llàntia de la fig. 8, 13, trobem el disc pròpiament decorat en tres peces (fig. 8, 14), on hi ha la representació d'un lleó corrent cap a l'esquerra, motiu molt corrent, els paral·lels del qual s'estenen arreu de l'Imperi (Bailey, 1988, pp. 66-67; Amaré, 1988, p. 85; Bergés, 1989, pp. 101-102). La fig. 13, 11 amb una corona vegetal, potser de roure, representació freqüent, amb fruit o sense. Paral·lels: Loeschcke, 1919, motiu 189; Ponsich, 1961, 106; Deneauve, 1969, 364; Bailey,

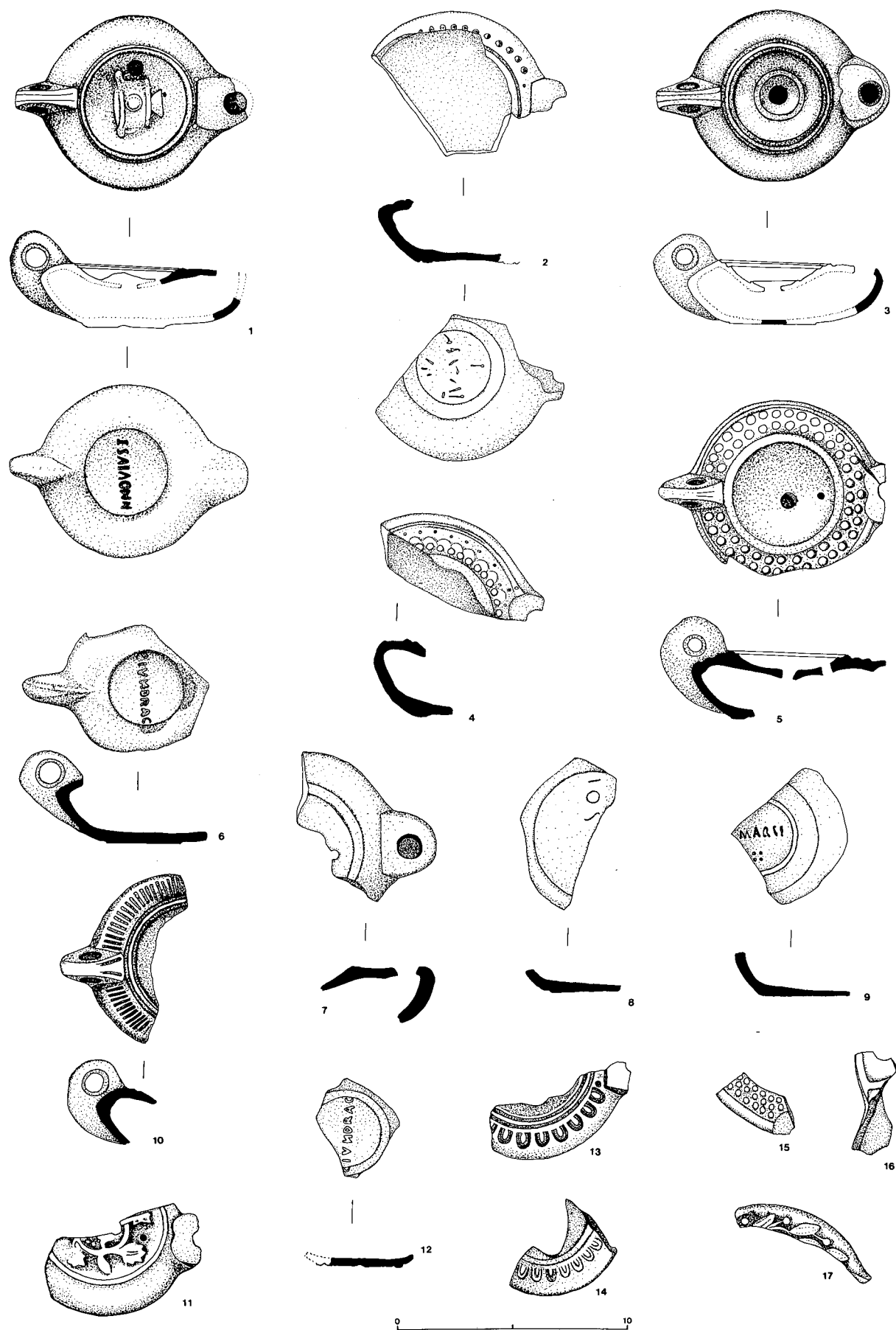

Fig. 13.— Materials dels estrats d'abandonament: 1 a 17.— Llànies.

1980, Q 1212; Bailey 1988, Q 1491, Q 1533 i Q 1688; Berges, 1990, 28. I la fig. 13, 1, amb la representació d'un skyphos; a causa del desgast del motlle el motiu és poc precisat, tot i que es distingeix el peu elevat i les dues nances. Paral·lels: Bailey 1988, p. 51, Q 1680, Q 1692 amb repertori.

A la banda

Les decoracions a la banda que han estat trobades són: perletes o glòbuls, motiu característic en els exemplars més recents del tipus Deneauve VIII A-B. La disposició del motiu varia: dues línies agrupades paral·lelament (fig. 13, 5), tres línies disposades a portell (fig. 13, 15) o combinant-se amb línies de segments de cercle i punts (fig. 13, 4 i fig. 8, 15).

Altres motius en banda recollits són els geomètrics, com ara oves (fig. 13, 13, 14 i fig. 8, 13 i 14). Tot i que alguns autors les situïn com característiques del segle I (Amaré, 1988, p. 93), semblarien perdurar almenys fins a finals del segle II o principis del segle III (Casas & Rocas, 1989, núm. 4, 17 i 52). D'altres motius en banda apareguts en aquest estrat serien punts i ratlles paral·leles (fig. 13, 2 i 10).

Quant a la decoració vegetal, trobem en les llànties fig. 13, 17 i fig. 22, 22, el corrent motiu de fulles i granes en relació de tres a dos. Característica de llànties datades en el segle II, la major complexitat en el motiu va lligada als exemplars més recents (Amaré, 1988, p. 93). A Tolegassos, aquest motiu hi és present en exemplars trobats en contextos de segona meitat avançada del segle II i primera meitat del segle III (Casas & Rocas, 1989, p. 82).

Marques

Cinc són les marques aparegudes en l'estrat 5002, totes sobre fragments de forma indeterminada. Dues d'elles (fig. 13, 6 i 12) corresponen a la coneguda i àmpliament difosa CIVNDRAC, impreses en buit; les altres marques, incises abans de la cuita, resten o bé il·legibles (fig. 13, 2), o bé incompletes: IOS... (fig. 13, 8). En un únic cas (fig. 13, 9) hi podem llegir bastant bé MARCI.

CIVNDRAC, o C. Ivnius Draco (Balil, 1968-69, p. 167; Ponsich, 1961, p. 70; Deneauve, 1969, p. 84), els productes del qual tindran una gran difusió per tot el Mediterrani, es troben en el sud i centre d'Itàlia, Sicília, Sardenya, Narbonesa, Mauritània Tingitana, Cartago i península Ibèrica (Alarcão & Ponte, 1976, pp. 108-109). Amb moltes variants de forma i lectura (Bailey, 1988, p. 98 amb bibliografia), les dues marques d'aquest terrisser trobades a l'estrat 5002, prodrien relacionar-se amb el subgrup IA de la classificació de Bonnet, caracteritzat per tenir la N de la signatura invertida.

La cronologia que s'atorga a la producció d'aquest taller varia molt segons els diferents autors. Així, Bonnet data el subgrup IA dins una primera època de la producció de CIVNDRAC, que aniria des de finals del segle I a principis del segle II (Bonnet, 1988, pp. 97-107). D'altres autors situen l'inici de la seva activitat vers la segona meitat del segle I, essent la seva producció molt abundant durant tot el segle II

(Alarcão & Ponte, 1976, p. 108; Deneauve, 1969, pp. 84-85). Bailey dona una cronologia entre el 120 i 200, mentre Pavolini suggereix el 160-200 com a data més probable (Bailey, 1988, p. 98; Pavolini, 1980, p. 129, làm. II). En el rerapaís emporità, trobem documentada l'aparició d'aquesta marca en estrats clars de darrer quart del segle II o inicis del segle III (Casas & Rocas, 1989, p. 76, fig. 3).

Balil considera que el producte procedeix d'un taller africà (Balil, 1968-69, p. 167), trobant-se el seu principal centre de producció a la Proconsolar, concretament a la zona de Tunísia (Bailey, 1988, p. 98), lloc on han estat trobats la majoria d'exemplars (Ponsich, 1961, p. 70). L'existència d'un possible taller prop de Cadis ha estat suggerida a partir de la troballa d'un seguit de llànties amb defectes evidents de taller i marques originàries d'un mateix punxó (IVNDRA o CIVNDRA) (Corzo, 1981-82, pp. 55-60; Corzo, 1982, pp. 389-395).

Indrets de la península Ibèrica on s'ha constatat aquesta marca o variants són la mateixa Empúries (Palol, 1948-49, p. 255), la vil·la de Tolegassos (Viladamat) (Casas & Rocas, 1989, p. 76), Padul (Granada) (Balil, 1968-69, p. 167), i la badia de Cadis (Corzo, 1981-82, pp. 55-60; Corzo, 1982, pp. 389-395). A les Balears ha estat localitzada a Pollentia (Arribas & Llabrés, 1983, p. 308).

L'altra marca llegible apareguda dins aquest estrat 5002 és MARCI, la qual no hem pogut localitzar en cap dels repertoris consultats. Tot i això, sí que en coneixem variants: MARCI F, MARCIAN / I, MARCIANVS, MARCILLA (Balil, 1968, p. 61).

A l'altre estrat d'enderroc (KB-4011) trobem en una llàntia de forma Deneauve VIIA la marca MNOVIVST, transcrita com M(arcus) NOV(ius) IVS(tus) (Bailey 1988, p. 99; Bergès 1989, p. 110). Impresa en buit, la signatura és perfectament llegible a excepció de la primera lletra, sens dubte una M.

La repartició geogràfica dels llocs de troballes de llànties amb aquesta signatura o variants sembla apuntar un origen de la producció dins l'Àfrica Proconsolar, concretament a la zona de Tunísia (Balil, 1968-69, p. 173; Bailey, 1988, p. 99; Bonnet, 1988, p. 128).

Sembla clar que el taller de MNOVIVST tindria una estreta relació amb aquell de CIVNDRAC, constatant-se la utilització en algun cas de mateixos motllos superiors (Bonnet, 1988, p. 127, motius B.-F.4, 2B.-F.5, 1A.Ma.2).

Cronològicament, aquesta producció hauria de situar-se entre el 150/160 i 180 (Pavolini, 1980, p. 129, làm. II), tot i que per alguns autors s'hauria de remuntar fins al 120 i el 180 (Bailey, 1988, p. 99). A la vil·la de Tolegassos apareix en contextos del segon quart del segle II i primera meitat del segle III. (Casas & Rocas, 1989, p. 80). Tanmateix, la troballa en una mateixa tomba de la necròpoli de Raqqada de llànties signades MNOVIVST i CIVNDRAC confirma el lligam cronològic entre ambdós tallers (Ennabli, 1970, pp. 17 i 119, tomba B18, làm. II).

A la península Ibèrica trobem aquesta signatura o variants de la mateixa a Barcelona (Granados-Manera, 1980, p. 59, 26, p. 65, 55 i 56, làms. XI i XIII), i a la vil·la de Tolegassos (Casas & Rocas, 1989, p. 80, 24 i 26 a 30, fig. 5), on és el taller més ben representat

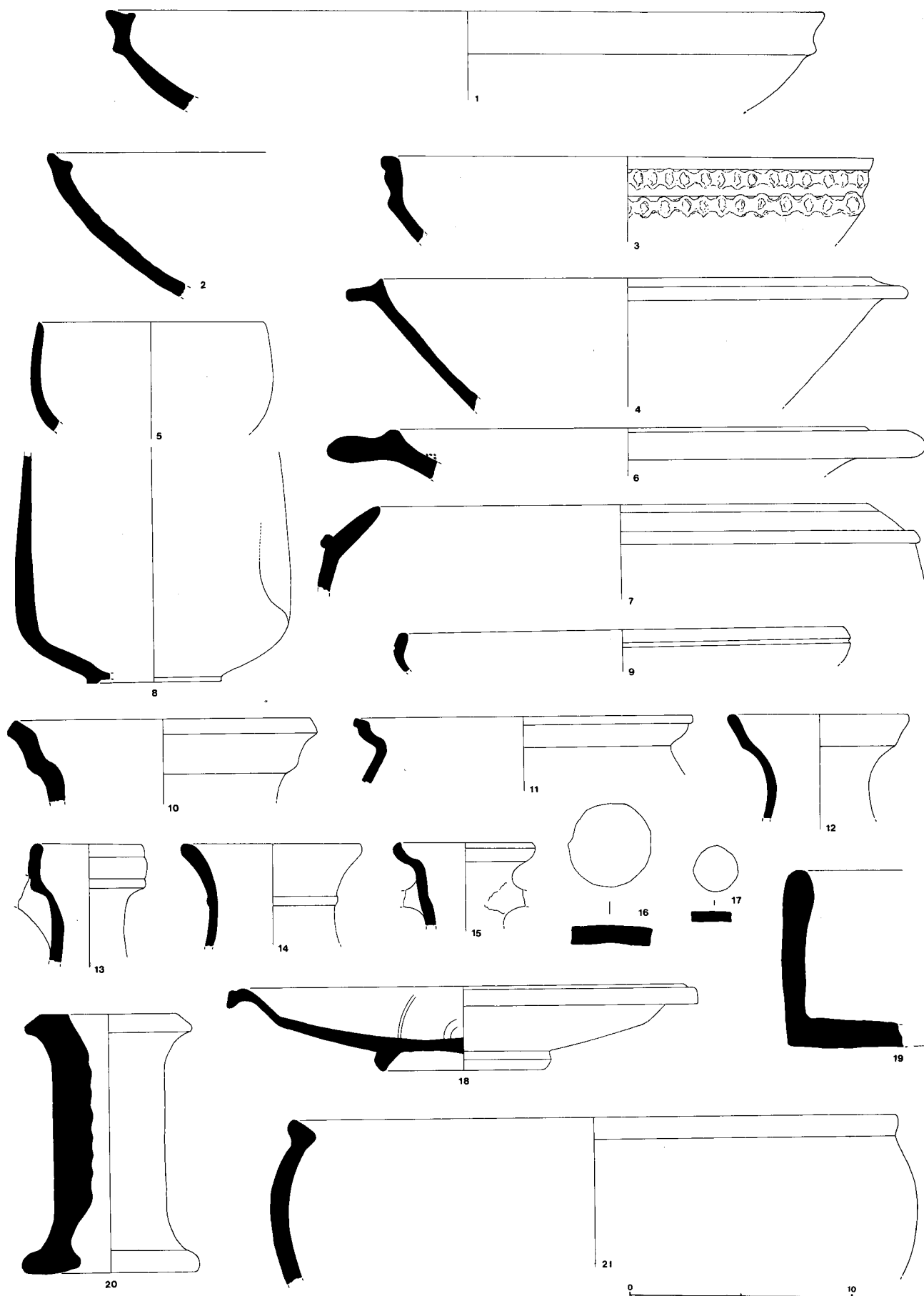

Fig. 14.— Materials dels estrats d'abandonament: 1 a 15.— Ceràmica comuna romana; 16 i 17.— Fitxes de joc; 18.— Ceràmica de pasta micàcia envernissada de negre; 19 i 21 Ceràmica reduïda de cuina; 20.— Tub d'hipocaust.

amb sis exemplars recuperats. A les Balears ha estat trobada a Pollentia (Manera, 1978, p. 224, núm. 22, làm. XXVIII) i Mahó (Rita, 1982, p. 56 i 57, núm. 16 i 17, làm. LXL).

LA CERÀMICA CLARA B I LUCENTE

Entre les produccions de vaixel·la de taula de procedència gàl·lica hem de mencionar la presència de diversos fragments de Terra Sigillata Clara B i de ceràmica lucente, tots ells apareguts en els nivells d'abandonament del carrer.

Quant a la Terra Sigillata Clara B, produïda a la vall del Roine entre els segles II i III (Desvat & Picon, 1986; Desvat, 1987), disposem de quatre exemplars, dos de la forma Lamboglia 34 (fig. 17, 3) i dos de la forma Lamboglia 2 (fig. 17, 4 i 5). La forma 34 és un bol de vora vertical i cos hemisfèric amb la part superior lleugerament inflada i que presenta gran quantitat de variants (Darton, 1972, pp. 172-173). La forma 2 és un derivat de la forma Drag. 37 de la Terra Sigillata gàl·lica, de cos hemisfèric i vora vertical engruixida a l'exterior. En nombroses ocasions apareixen amb la superfície exterior decorada amb una banda a rodet delimitada per diverses acanaladures (Darton, 1972, pp. 146-148). Tots els exemplars documentats presenten pastes molt depurades de coloració beix i d'escassa consistència. El vernís és de color ataronjat amb nombroses vetes de tonalitats més fosques com a resultat del procés de cocció.

Comptem també amb la presència d'alguns fragments de ceràmica lucente, producció que s'inicia a la segona meitat del segle III, arribant a perdurar en contextos del segle V (Desvat & Picon, 1986). Del conjunt material recuperat en els nivells d'abandó del cardo B, hem pogut individualitzar dos exemplars. Es tracta de dos plates de forma tancada, possiblement pertanyents a la forma Lamboglia 14/26 (fig. 17, 6 i 7). La pasta, de color vermellós, és força depurada i conté algunes inclusions de calç. La superfície externa apareix coberta per una fina capa de vernís de color ataronjat intens amb iridiscències metàl·liques.

L'àrea de difusió d'aquestes produccions ceràmiques es redueix al vessant occidental de la Mediterrània, especialment golf de Lleó i costa de la península Ibèrica, resultant clarament marginals respecte les produccions d'origen africà (Beltran, 1989, pp. 150-154). Quant a consideracions de caràcter cronològic, hem de destacar la presència de les primeres produccions en ceràmica lucente, amb cronologies inicials de mitjan segle III, destacant l'absència dels tipus més difosos com són les formes Lamboglia 1/3 i 2/37 (Muñoz, 1989, pp. 176-179).

LA CERÀMICA COMUNA

Definició

Sota la denominació de ceràmica comuna s'hi ha col·locat sovint tota una sèrie de produccions molt heterogènies i difícils de classificar que, de vegades, només tenen en comú el fet de no correspondre a importacions o productes ben definits en les tipologies, però

que considerades en conjunt representen un percentatge molt elevat respecte els altres grups ceràmics (fig. 24). En aquest apartat hi considerarem les produccions locals, pròpies de l'àrea emporitana, fabricades en tallers propers i que tenien una àrea de distribució d'àmbit "comarcal".

Dins aquest immens calaix de sastre (Beltrán, 1990) es poden diferenciar diversos productes que poden ser agrupats en conjunts més homogenis, per qüestions tècniques, morfològiques o funcionals. Les ceràmiques que estudiem aquí provenen dels estrats d'abandonament.

La ceràmica comuna oxidada romana

El grup més nombrós és el representat per la ceràmica comuna oxidada romana, que mostra com a principals característiques unes argiles vermel·loses o de color beix, producte d'una cocció oxidant, amb un desgreixant de puntets blancs de quars i de calç, acompanyats sovint d'uns altres de mica i punts negres. La seva funcionalitat era la de vaixel·la de taula, i també, segons els casos d'estrís complementaris de cuina. Dins aquest primer ús trobem molt ben representades les gerres, les ampolles (fig. 14, 9 i 12 a 15), i també les urnes (fig. 14, 10 i 11). Els bols, oberts o tancats i de dimensions variables i són presents en bon nombre (fig. 14, 3 i 6 a 8), així com els gibrells (fig. 14, 1). També hi ha peces usades a la cuina, com els morters (fig. 14, 4 i 5). Alguns elements, fabricats en ceràmica comuna oxidada tenen funcions més diverses, vinculades a la construcció, tot i que la seva presència es poc representativa, com és el cas dels tubs d'hipocaust (fig. 14, 20) o els elements de teulada, amb les típiques *tegulae* i *imbrices*. Cal destacar de les primeres un fragment amb marca MARI, procedent dels nivells superficials, ben testimoniada a Empúries (Almagro, 1952, p. 193, núm. 162). Altres, en canvi, han estat reaprofitades per a realitzar funcions diferents de les que tenien originàriament, com són les fitxes, retallades d'altres objectes (fig. 14, 16 i 17).

La cronologia d'aquest conjunt és, a causa de la naturalesa d'aquesta categoria ceràmica, força laxa, tenim però alguns elements indicatius, com són un dels bols amb decoració aplicada, que imita clarament una forma africana situable en el segle II (fig. 14, 3) i també un gran bol tancat amb vora engruixida i llistó horitzontal que recorda els tipus produïts a Llafranc (fig. 14, 6) i que no trobem mai abans de mitjan segle II. Les boques de gerra, i sobretot d'ampolla, són freqüents entre el segle II i III, tot i que en aquest darrer moment solen presentar la vora més motllurada

Ceràmica de pasta micàcia envernissada de negre

Aquesta producció fou definida inicialment com una imitació de la sigillata aretina, a partir de les troballes emporitanes de la muralla Rubert (Sanmartí, 1974-1975, pp. 251-261). Cronològicament, s'ha de situar dins el darrer quart del segle I a.C. i els primers moments post-augustals. Recerques més recents han permès documentar aquestes ceràmiques, a part d'Empúries, a la majoria de jaciments del nord-est de Catalunya: Olivet d'en Pujol, Tolegassos, Serra de

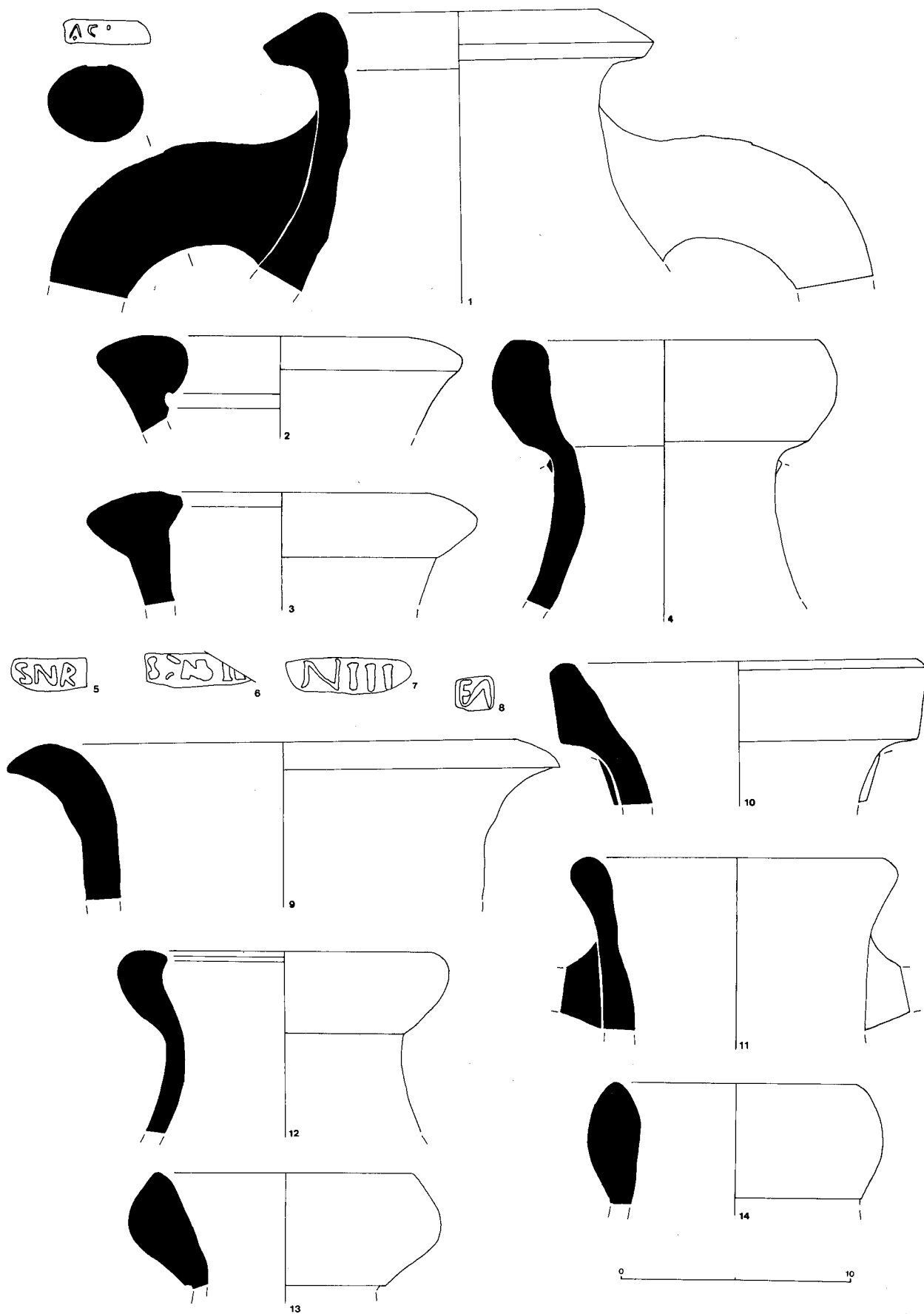

Fig. 15.— Materials dels estrats d'abandonament; 1 a 4.— Àmfores bètiques del tipus Dressel 20; 5 a 8.— Segells sobre àmfores Dressel 20; 9 a 11.— Àmfores de la Bètica; 12 a 14.— Àmfores africanes.

Daró, Girona, Montfullà, al derelict de Cap de Vol, etc. (Casas et al., 1992).

Durant el curs dels nostres treballs de camp, es va recuperar un plat sencer (fig. 14, 18), caracteritzat per tenir una pasta de color gris clar recoberta per un vernís, probablement aplicat per immersió, de color negre, poc adherit, opac, que es perd amb facilitat. L'única decoració consisteix en cercles concèntrics sobre el fons intern.

Ceràmica reduïda de cuina

Molt poc representada en aquests estrats, encara que sempre present, la ceràmica reduïda de cuina es caracteritza per unes pastes amb presència de palles de mica i nòduls de quars, que li donen un aspecte poc elaborat i sovint ha motivat la denominació de "ceràmica grollera", que la fan, però, útil per estar en contacte amb el foc i les activitats de la cuina. En general, són formes molt senzilles, funcionals i amb unes arrels molt antigues. Aquí presentem només un plat, o cassola per les seves dimensions (fig. 14, 19), sense vora diferenciada, de parets verticals i fons pla sense peu; i una olla de cos globular i vora poc marcada, ge-

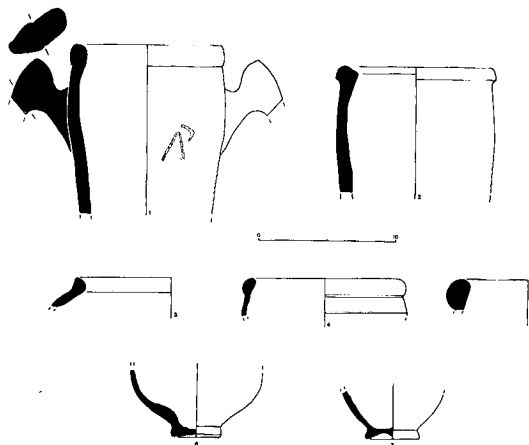

Fig. 17.— Materials dels estrats d'abandonament: 1 i 2.— Àmfores Pseudo-Koan; 3 a 5.— T. S. Clara B; 6 i 7.— Lucente.

neralment provista de dues nanses contraposades (fig. 14, 21).

LES ÀMFORES

El conjunt amfòric recuperat correspon, bàsicament, als nivells d'enderroc i abandonament del carrer. També s'obtingueren diversos exemplars en els nivells superficials, formats fonamentalment per l'alteració del registre estratigràfic anterior com a conseqüència dels treballs agrícoles, i un conjunt excessivament reduït i poc significatiu procedent de l'excavació de nivells estratigràfics que es poden adscriure al segle II. L'anàlisi es centra, per tant, en els fragments exhumats en els nivells esmentats en primer lloc.

L'anàlisi per procedències del conjunt (75 exemplars estimats) posa de manifest un predomini relatiu dels productes procedents de la Bètica i del Nord d'Àfrica, amb un nombre d'exemplars estimat de 17 i 16 individus, respectivament. La resta del material és originari de la Gàl·lia (12), de la Tarraconense (9), d'Orient (7), d'Itàlia (4) i de Lusitània (1). Finalment, 9 dels exemplars són de procedència no determinada (fig. 16, 11).

Els 17 exemplars d'origen bètic corresponen al tipus Dressel 20 (6 exemplars), Beltrán II (6), Dressel 2/4 (2) i Beltrán III (1). Els 2 exemplars restants corresponen a tipus no identificables, però, com el cas de les Dressel 2/4 (identificats a partir de nanses), han estat inclosos dins d'aquesta procedència atenent a les característiques aparents de la pasta. L'element més precís de datació, dins d'aquest grup, el constitueixen els exemplars del tipus Dressel 20 (fig. 15, 1 a 8). La majoria dels exemplars s'enquadren, d'una manera genèrica, en el segle II (fig. 15, 2 i 3), tot i la presència d'individus, el moment de màxima difusió dels quals se situa en la primera centúria (fig. 15, 4) i d'altres que poden portar-se en un moment més avançat, ja dins del segle III (fig. 15, 1) (Martin-Kilcher, 1983).

Quant als segells documentats (fig. 15, 1 i 5 a 8) so-

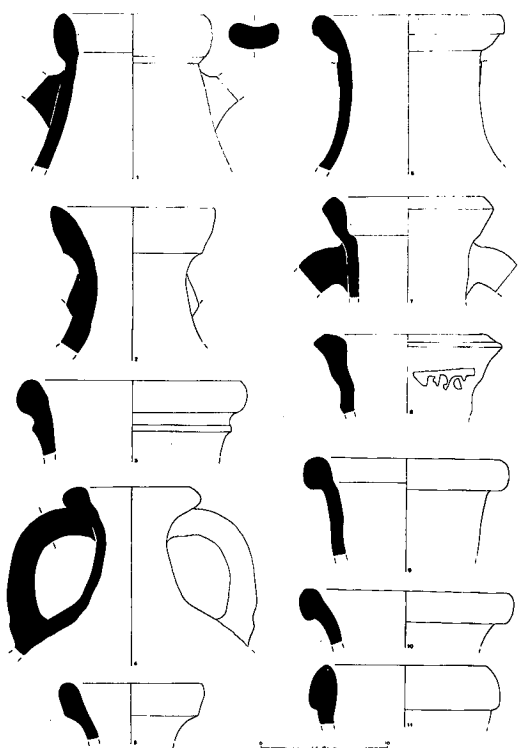

Fig. 16.— Materials dels estrats d'abandonament: 1 i 6.— Àmfores africanes; 2.— Àmfora Dressel 30/Mauritana 1; 7 i 8.— Àmfores Tripolitana III; 4 i 5.— Àmfores G. 4; 9 i 10.— Àmfores Dressel 2-4; 3 i 11.— Àmfores indeterminades.

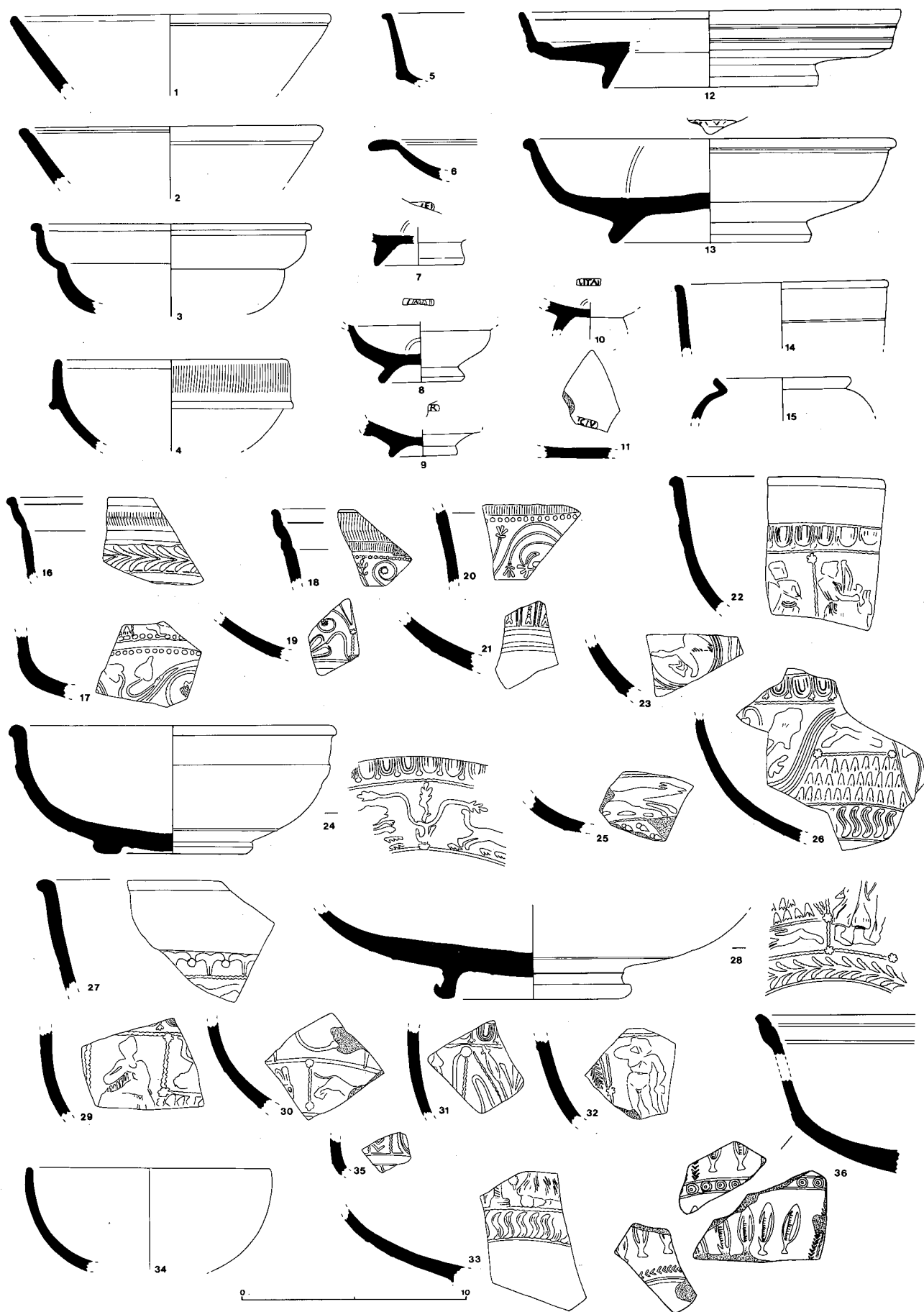

Fig. 18.— Materials dels estrats d'abandonament: 1 a 33.— T. S. Sud-gàl·lica; 34 a 36.— T. S. Hispànica.

bre alguns dels exemplars del tipus Dressel 20, la majoria deficientment impresos, destaca la presència de dos exemplars amb la marca "SNR", que, amb d'altres variants del mateix esquema, corresponen a un personatge anomenat S(extus) N(aeba) R(ufus) (figura 15, 5-6) (Chic, 1985). El lloc de producció d'aquesta marca, força difosa a Alemanya, Itàlia i França, se situa a La Catria, a la banda dreta del riu Guadalquivir (Chic, 1985; Remesal, 1986). Els *tituli picti* documentats sobre àmfores amb aquesta marca al Testaccio de Roma situen la cronologia a l'entorn de mitjan segle II. Un altre dels segells localitzats sobre aquest tipus d'àmfora presenta la marca "NIII" (fig. 15, 7). Únicament un segell ("AC.." ?) sobre nansa es troba associat a la vora. Tan sols un d'ells (fig. 15, 8), d'atribució tipològica dubtosa, es troba imprès sobre el cos de l'àmfora, la resta se situa sobre les nanses. Els tipus Beltran II i III tenen una cronologia general que abasta els segles I i II (fig. 15, 9 i 10).

Dels 16 exemplars produïts a la zona nord-africana, 9 provenen de la regió de Tunísia, 2 de Mauritània, 2 de la Tripolitània i 3 són d'incerta localització i identificació (fig. 16, 3). Respecte a la zona tunisenca, a excepció d'un exemplar (fig. 15, 12) que es pot adscriure al tipus Africà I, la resta s'inclou dins del tipus Africà II: 7 a la variant C (fig. 15, 13, 14 i fig. 16, 1) i un a la variant A (fig. 16, 6). Ambdós tipus, tot i que es comencen a detectar a finals del segle II en contextos com els d'Ostia (Panella, 1973), són característics del segle III, arribant en les seves variants més tardanes fins al segle V, moment en què són substituïts pels mitjans i grans contenidors cilíndrics nord-africans del tardo-imperi. En aquest sentit, l'Africana IIC és l'indicador cronològic més precís, ja que es comença a documentar a mitjan segle III i caracteritza la segona meitat d'aquesta centúria i també la següent (Zevi & Tchernia, 1969; Panella, 1973; Keay, 1984).

Els dos representants de la *Mauretania Caesariensis* corresponen al tipus Dressel 30 (fig. 16, 2) que, com en cas de les produccions tunisenques abans esmentades, comença a documentar-se a Ostia a finals segle II i es generalitza durant el segle posterior (Panella, 1973). Finalment, quant a les àmfores d'origen nord-africà, dos exemplars tenen com a lloc de producció la Tripolitània. Es tracta de dos individus atribuïbles al tipus Tripolità III (figura 16, 7 i 8), el moment de màxima difusió del qual se situa entre els segles II i III (Peacock & Williams, 1986). Un dels exemplars (fig. 16, 8) presenta un segell sobre la vora, imprès molt defectuosament i de difícil interpretació.

Els 12 exemplars produïts al sud de la Gàl·lia corresponen al tipus G. 4/Pélichet 47 (fig. 16, 4 i 5), el màxim desenvolupament del qual se situa entre mitjan segle I i segle III (Laubenheimer, 1985). És de destacar l'exhumació de dues nanses, atribuïbles al tipus esmentat, amb decoració de cordill aplicada sobre la depressió longitudinal. De la Tarraconense provenen 9 exemplars estimats: 6 assimilables al tipus Dressel 2/4 (fig. 16, 9 i 10) i 3 que no han estat identificats. La cronologia per aquest tipus abasta des del regnat de Tiberi/Julio-Claudi fins a mitjan segle II (Beltran, 1990).

Els 7 exemplars originaris de la Mediterrània orien-

tal que pertanyen als tipus Tardo-rodí/Camulodunum 184 (3 exemplars), Pseudo-koan (2) i Dressel 2/4 (2). El tipus rodí, generat a partir de models d'època hellenística, no té una data final precisa, documentant-se fins a principis del segle II (Peacock & Williams, 1986; Panella, 1986). El segon dels tipus, Pseudo-koan (fig. 17, 1 i 2), presenta un arc cronològic que s'estén entre els segles I i II. Un dels exemplars (fig. 17, 1) té sobre el coll un *titulus pictus* fragmentari indicatiu, probablement, de la capacitat del contenidor en *xestai*. Finalment, el tipus Dressel 2/4 oriental té una cronologia aproximada d'entre finals del segle I a.C. i mitjan segle II d.C.

De la península Itàlica procedeixen 4 exemplars del tipus Dressel 2/4, successor del tipus Dressel 1 en els tallers de la Campània (fig. 16, 9 i 10). La cronologia és similar a la ja apuntada per als exemplars del mateix tipus procedents de la Mediterrània Oriental. La darrera de les àrees de procedència identificada és la Lusitània, amb un exemplar estimat assimilable al tipus Beltran IVB.

Una valoració dels productes continguts en els envasos resulta necessàriament imprecisa per les limitacions pròpies d'aquest vessant de l'estudi de les àmfores. A nivell d'àrees de subministrament de productes líquids i semi-líquids s'observa una presència equiparable en nombre d'exemplars estimats entre la Bètica (22,7% sobre el total d'exemplars estimat) i el nord d'Àfrica (21,3%). Tanmateix, també és proporcionalment alta la presència d'exemplars sud-gàl·lics (16,0%) i tarraconenses (12,0%). Els valors més baixos corresponen a la Mediterrània Oriental (9,3%), sud d'Itàlia (5,3%) i Lusitània (1,3%).

Cronològicament parlant, el conjunt de materials més significatiu està representat per les produccions nord-africanes (Africana IIC), l'inici del desenvolupament comercial de les quals se situa a partir de mitjan segle III, i sembla accentuar-se durant la centúria següent, coincidint amb una aparent davallada de les importacions sud-hispàniques que, tanmateix, continuen essent presents, amb percentatges relatius baixos, en mercats del nord-est de la península Ibèrica com *Tarraco*, fins a mitjan segle V. Així, l'evidència de les àmfores, quant a datació, situa el moment final de formació dels nivells d'abandonament i enderroc del carrer en la segona meitat/finals del segle III. No obstant, la presència de materials la data final dels quals no sembla anar més enllà del segle II, suggereix un període d'abandonament llarg.

TERRA SIGILLATA I ALTRES MATERIALS D'ÈPOCA BAIX-REPUBLICANA I ALT-IMPERIAL

Introducció

Dins del context dels estrats d'abandonament excavats -4011, 5002, 5024, 6002-, i juntament amb el gran conjunt de material de procedència africana i ceràmica comuna, es van recollir també altres materials amb un caràcter clarament residual respecte l'època de formació d'aquests nivells, tractant-se de produccions ceràmiques la datació de les quals s'ha de

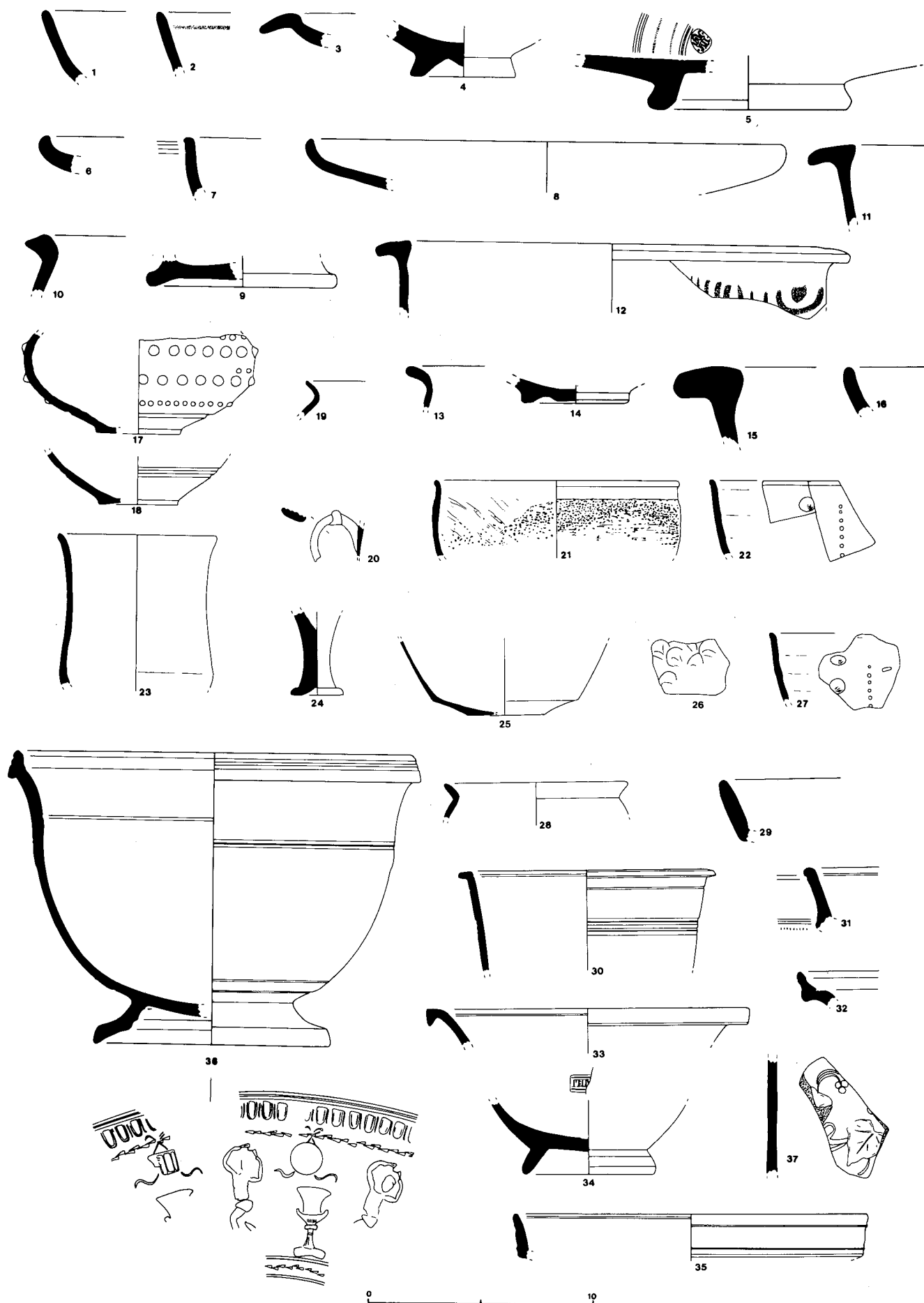

Fig. 19.— Materials dels estrats d'abandonament: 1 a 4.— Ceràmica campaniana A; 5 a 9.— Ceràmica campaniana B i produccions derivades; 10 a 12 i 15.— Ceràmica ibèrica; 13 i 14.— Ceràmica grisa emporitana; 16.— Ceràmica itàlica amb vernís roig intern pompeïà; 17 a 28.— Ceràmica de parets fines i ungüentari; 29 a 37.— T. S. Itàlica.

situar en els segles I a.C. i sobretot en el segle I d.C. A elles ens referim breument a continuació.

Terra Sigillata Sudgàl·lica

El conjunt més nombrós correspon a la Terra Sigillata sud-gàl·lica, amb un total de 309 fragments, que responen a un mínim de 85 individus. Aquesta quantitat representa el 10,7% respecte el total d'individus de ceràmica fina i comuna d'importació, inclosos en els estrats d'abandonament. Les formes presents, la relació de les quals figura en el quadre adjunt, estan entre les més freqüents d'aquesta producció (Oswald & Pryce, 1920; Bemont & Jacob, 1986).

Formes	Individus	Figura
Drag. 29	9	18, 16-21
Drag. 37	27	18, 22-33
Dech. 67	1	18, 15
Drag. 15/17	3	18, 12
Drag. 18	10	18, 13
Drag. 24/25	9	18, 4
Drag. 27	12	18, 3, 8, 10
Drag. 33	8	18, 1-2
Drag. 36	3	18, 6
Ritt. 9	3	18, 5, 9, 14

Entre les formes llises, i seguint l'associació que sol ser usual, destaquen numèricament els bols Drag. 27 i 24/25 i els plats Drag. 18 i 15/17. Està també ben representada la copa troncocònica Drag. 33, amb 8 individus, i s'ha d'afegir la presència, amb 3 individus cadascuna, de les formes Drag. 36 i Ritt. 9, amb un dels exemplars d'aquesta última en *marmorata*. Alguns dels fragments han conservat la marca del ceramista impresa al fons intern, si bé de forma parcial en la majoria dels casos. Gairebé totes les marques són il·legibles o de lectura incerta. Únicament hem pogut identificar un segell adjudicable a VITALIS sobre un fons possiblement de Drag. 27 (fig. 18, 10), i un altre atribuïble potser a PATRICIVS o bé a SVLPICIVS (fig. 18, 11), tots ells de La Graufesenque i testimoniats ja amb anterioritat a Empúries (Oswald, 1931; Bémont & Jacob, 1986).

Pel que respecta als fragments decorats a motlle, el percentatge més alt correspon al bol hemisfèric Drag. 37, suposant el triple respecte al nombre d'individus del bol carenat Drag. 29. S'ha d'afegir, a més, la presència d'una vora assimilable a la forma Dech. 67. Els punxons i esquemes decoratius són els característics, amb fragments de Drag. 29 que es podrien situar encara en època clàudio-neroniana o començaments de l'època flàvia, mentre que, per l'altre extrem, alguns fragments d'exemplars de Drag. 37 amb decoració metopada s'emmarcarien ja dins de l'anomenat "període de decadència", és a dir, els últims decennis del segle I i primers anys del segle II (Hermet, 1934; Oswald & Pryce, 1920).

Tenint en compte els punxons presents, a l'igual de les escadusseres marques identificades, i també, en general, les característiques d'argila i vernís, tot això apunta a la procedència de tots aquests fragments de l'anomenat "grup de la Graufesenque" (Bémont & Jacob, 1986), gairebé exclusiu dins dels contextos

ceràmics emporitans amb Terra Sigillata sud-gàl·lica.

Pel que respecta als dos estrats excavats corresponents a les últimes reparacions i pavimentacions del carrer (5016 i 5025), el volum de material és massa escàs per extreure conclusions molt precises pel que fa a la seva cronologia, que s'ha de situar, però, en una fase força anterior a la del estrats d'abandonament abans esmentats. Procedents d'aquests estrats 5016 i 5025, es van recollir 57 fragments de Terra Sigillata sud-gàl·lica corresponents a un mínim de 16 individus. Certament la quantitat és poc representativa, tractant-se a més de fragments força petits. Ara bé, és interessant destacar que aquest material suposa ara quasi el 30% dels individus de ceràmica fina i comuna d'importació present en aquests nivells, percentatge només superat per la ceràmica africana de cuina (45%), mentre que la sigillata africana A ocupa tan sols el 6,2%. Quant a les formes, els fragments atribuïbles als bols decorats Drag. 29, amb un mínim de 4 individus (fig. 23, 2, 9 i 14), superen tan sols lleugerament els corresponents a la forma Drag. 37, amb tres individus (fig. 23, 1 i 15). Es pot afegir també un fragment de vora de la forma Drag. 30 (fig. 23, 3). Aquests fragments esmentats conserven poca cosa de la seva decoració, però cap d'ells sembla poder-se portar més enllà de l'època de Vespasià. En les peces llises, estan presents les formes Drag. 27 (fig. 23, 11) i Drag. 18 (fig. 23, 4 i 6), amb tres individus cadascuna, i també una vora de bol Drag. 24/25 (fig. 23, 12) i una altra del tipus Drag. 36 (fig. 23, 5). Un petit fragment corresponent a un fons conserva part de la marca impresa -/TR-, atribuïble potser a PATRICIVS, de la Graufesenque (Oswald, 1931). El conjunt de material sud-gàl·lic, per tant, ens proporciona una cronologia que no sembla superar el 80. Malgrat això, i com ja s'ha vist a l'anàlisi de la ceràmica africana present en aquests estrats, la seva datació s'hauria de portar a un moment posterior, als voltants de la meitat del segle II.

Terra Sigillata Hispànica

Dins dels estrats d'abandonament hem de mencionar també la presència minoritària d'exemplars atribuïbles a la Terra Sigillata Hispànica, en total 24 fragments pertanyents a un mínim de 6 individus. Entre les formes llises s'ha identificat un petit fragment de plat Drag. 18 i un individu corresponent al bol hemisfèric Ritt. 8 amb vora indiferenciada (fig. 18, 34). Aquesta última forma és especialment típica del taller de La Rioja centrats entorn a *Tritium Magallum*, amb una fabricació que s'inicia ja el segle I. (Mezquíriz, 1961, p. 52; Garabito, 1978, p. 397; Mayet, 1984, p. 70).

Igual procedència suggereixen els fragments decorats, corresponents a bols de la forma Drag. 29. Destaca l'exemplar representat a la fig. 18, 36, amb una decoració consistent en l'alineació de motius verticals derivats de les representacions de "godrons", alternant amb sèries de bifoliàcies o "puntes de fletxa", que es repeteix al fris superior i a l'inferior, separats per una banda de petits cercles entre dos petits llis tons. Es tracta de punxons també utilitzats a les produccions dels alfars de *Tritium* (Garabito, 1978, p. 535; Mayet, 1984, lām. CXXXIII, 90). La cronologia

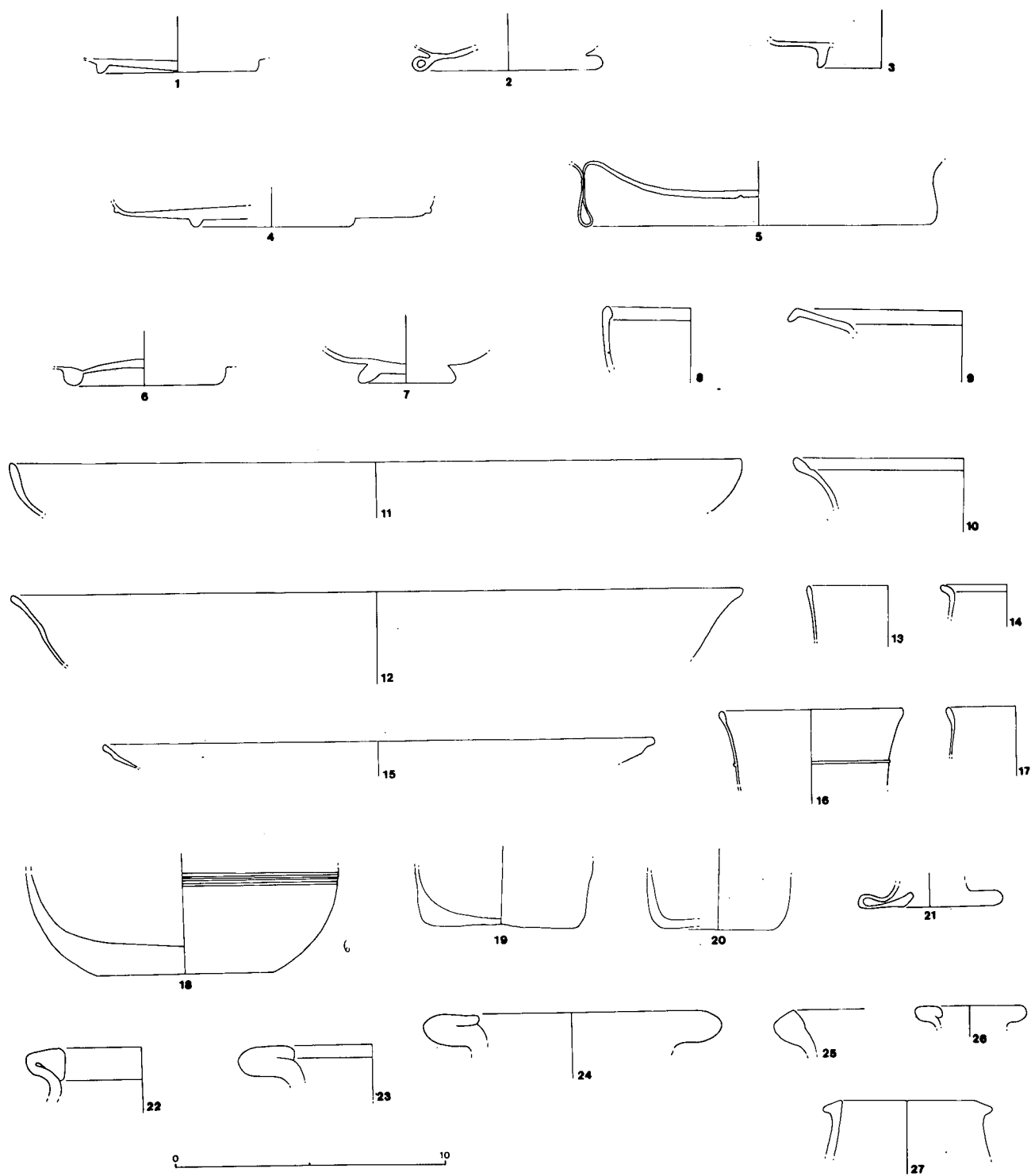

Fig. 20.— Materials dels estrats d'abandonament: 1 a 27.— Vidres.

d'aquest exemplar s'insereix també al segle I. Per altra banda, no es van recollir fragments de sigillata hispànica que proporcionessin una cronologia més recent. Novament es fa patent el caràcter minoritari a Empúries d'aquestes produccions hispàniques en relació amb les importacions sud-gàl·liques primer, i africanes més tard.

Terra Sigillata Itàlica

Amb una cronologia de difusió encara més antiga respecte l'època de formació d'aquests estrats d'abandonament, s'ha de mencionar la presència de 64 fragments i 11 individus de Terra Sigillata Itàlica, que suposen tan sols el 1,4% respecte al total d'individus de ceràmica fina i comuna d'importació. Destaca un exemplar fragmentat de copa Drag. I (fig. 19, 36), decorat amb un fris figurat de tipus dionisiac, amb figures dansants amb címbals, alternant amb cràters, sobre els quals pengen un *tympanon* i una cista, des d'una simple garlanda bifoliàcia estilitzada que limita la decoració per la part superior, a sota de l'usual fris d'oves. Tipus semblants de figures dansants estan presents en vasos procedents dels tallers aretins de *Perennius* (Dragendorff & Watzinger, 1948, p. 103). Un altre fragment decorat informe –potser de la forma Drag. X–, presenta part d'un gran roleu de fulles d'heura (fig. 19, 37).

Entre els exemplars llisos disposem de vores de plats corresponents, segons les classificacions de G. Pucci i C. Goudineau (Diversos Autors, 1985; Goudineau, 1968), a les formes III (Goud. 1) (fig. 19, 29), IX (Goud. 28, Haltern 3) (fig. 19, 32), i X (Goud. 25b i Haltern 2) (fig. 19, 31 i 35). Igualment està present una vora de copa de la forma XX (Goud. 13) (fig. 19, 33) i una altra vora corresponent o bé a la forma XXIX (Goud. 41 b) o, més possiblement, a la forma XXXIX (Drag. 22) (fig. 19, 30). Hem d'afegir un fons de copa possiblement de la forma XXV (fig. 19, 34), amb marca impresa en cartel·la rectangular amb segell de FELIX emmarcat per dues fines línies en relleu (Oxe & Comfort, 1968, p. 196, núm. 685, 63-15).

En aquest conjunt d'exemplars de Terra Sigillata Itàlica dominen els fragments que s'insereixen en l'anomenada fase "clàssica" d'aquesta producció (15 a.C.-15 d.C.), amb presència, però, d'algunes formes més antigues –com és el cas de la forma III o Goud. 1 (Diversos Autors, 1985, p. 380; Goudineau, 1968, p. 281)–, i també d'alguna forma, per exemple la XXIX, de fabricació ja més recent.

Ceràmica de parets fines

Pel que respecta als fragments de vasos de parets fines presents en els contextos que estem descrivint, la majoria correspon a les produccions de procedència bètica, amb un arc cronològic que s'estén entre l'època tiberiana i l'època flàvia. Entre ells podem citar individus de les formes més freqüents, com els bols anomenats de "clofolla d'ou" o forma Mayet XXXIV (fig. 19, 25), bols del tipus Mayet XXXVII amb decoració "sorrenca" (fig. 19, 21), i dels tipus Mayet XXXVIII B i XL, amb decoració a la barbotina de perletes i mamellons (fig. 19, 17 i 22-27), i també tasses de la forma Mayet XLII amb decoració d'"escates de

pinya" (fig. 19, 26 i 28) (Mayet, 1975; López, 1989).

Juntament amb aquests exemplars bètics, estan presents també alguns materials de cronologia anterior i origen possiblement itàlic, com ara un fragment de nansa pertanyent a una tassa semblant al tipus Mayet X (fig. 19, 20), i part d'un vas de parets altes, amb suau carena a la part inferior, semblant a la forma Mayet XII (fig. 19, 23).

Materials d'època baix-republicana

Finalment, s'ha de fer esment de la presència constant, si bé en quantitats poc importants, de material residual datable en l'última època baix-republicana, tant als estrats d'abandonament com als pocs nivells excavats corresponents a les darreres reparacions del carrer. Entre les ceràmiques de vernís negre figuren fragments de Campaniana A –formes Lamboglia 26, 31, 36– (fig. 19, 1-4), així com Campaniana B i produccions derivades –formes Lamboglia 1, 3, 5/7– (fig. 19, 5-9). Aquests materials apareixen acompanyats d'alguns escadussers fragments de ceràmica comuna d'importació itàlica, i entre ells alguna vora de plat de vernís "roig intern pompeïà" (fig. 19, 16 i fig. 23, 8), i sobretot de ceràmica ibèrica, en especial *kalathoi* pintats (fig. 19, 11-12), i ceràmica grisa emporitana (fig. 19, 13-14) i alguns fragments d'àmfora ibèrica de boca plana.

ELS VIDRES

El volum de peces de vidre aparegut durant l'excavació no és gaire significatiu, en total són 171 fragments, dels quals 46 corresponen als nivells superficials. Amb tot, però, el conjunt presenta unes característiques comunes: les coloracions són, majoritàriament, verdoses amb variacions de tonalitat, les decoracions són senzilles, a base de fils o cordons de vidre i esmerilat i les nanses estan decorades amb estriats.

De tots els estrats excavats, el que presenta major nombre de peces és la U.E. 5002. El conjunt, molt homogeni, està format per diversos grups funcionals i formals: plats/bols, copes i ampolles/flascons. En el grup dels plats destaca una peça de la qual tan sols en tenim el peu, alt i tubular (fig. 20, 5), que podria tenir un paral·lel a la forma Ising 118 (Ising, 1957, p. 148).

Les vores del grup de plats i bols presenten les característiques comunes de vora engruixida, arrodonida, recta o exvasada a l'exterior (fig. 20, 11-14 i 16-17). Destaca l'absència, tant en aquest estrat com en la resta del conjunt, dels coneguts bols de la vora en S i tallada. Els fons són amb peu anular massís (fig. 20, 4 i 6) o tubular. Les copes hi són molt poc representades i només en tenim un exemplar de peu pla, anular i tubular (fig. 20, 21).

El grup de les ampolles/flascons presenta unes característiques molt similars, bàsicament pel que fa al tipus de vora (i a la coloració que és d'un verd fosc): engruixides, exvasades i plegades a l'interior (fig. 20, 22-23 i 25-26). Els fons són plans, quadrats (fig. 20, 19) o cilíndrics (fig. 20, 18 i 20), destaca quant a la decoració que presenta, un exemplar amb l'arrencament del cos decorat amb un seguit de bandes esmerilades (fig. 20, 18).

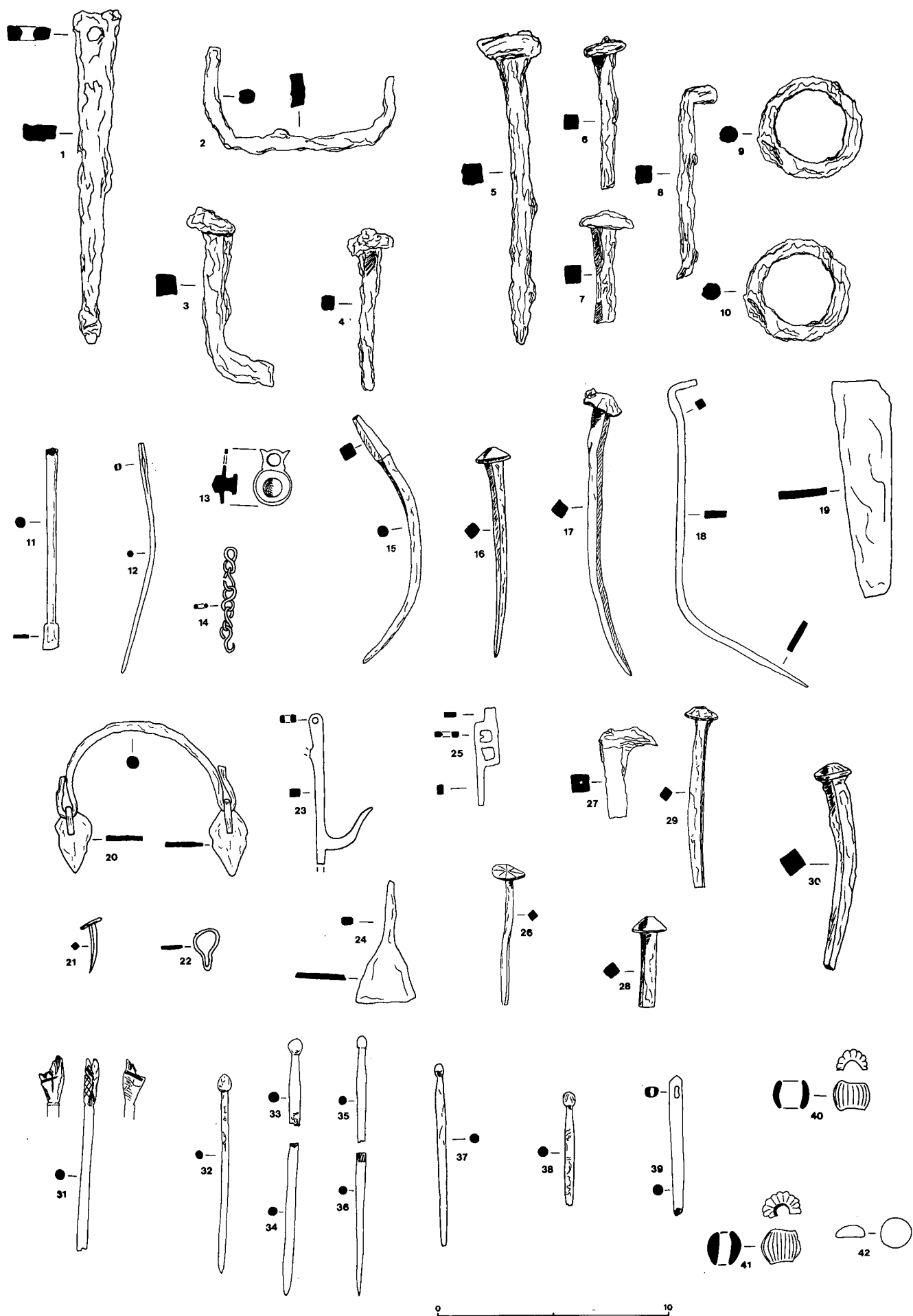

Fig. 21.— Materials dels estrats d'abandonament: 1 a 10.— Materials de ferro; 11 a 30.— Materials de bronze; 31 a 39.— Os; 40 a 42.— Pasta vítria.

La resta d'estrats presenten els mateixos tipus de peces, com és el cas de la U.E. 4011, del qual podem destacar un plat de vora ampla amb l'extrem plegat cap avall (fig. 20, 9), amb paral·lels molt similars a *Baetulo* (Flos, 1987, p. 72, fig. 41), amb una cronologia entre els segles I i II. També destaquen els bols de vora arrodonida (fig. 20, 8 i 10). Els fons també presenten el peu anular massís (fig. 20, 1) o tubular (fig. 20, 2). Finalment, les ampolles són pràcticament iguals que les de l'estrat 5001 (fig. 20, 24).

Cal destacar també una peça de l'estrat superficial 6001 donada la seva singularitat. Es tracta d'una vareta estriada (fig. 8, 27) utilitzada com a remenador de líquids i que podem identificar com la peça Ising 79 (Ising, 1953, p. 95). També és d'interès, a l'estrat 5025, la part inferior d'un ungüentari de base plana (fig. 23, 25) del tipus Ising 28 a (Ising, 1953, p. 42).

Tipològicament en el conjunt de peces predominen les destinades al servei de taula. Apareixen bols, plats, copes i ampolles/flascons, que, en definitiva, constitueixen peces de servei individual o comú que complementen el servei de taula ceràmic.

El grup més rendible a nivell d'anàlisi és el que inclou els bols i els plats. Tots els fragments tenen com a característica comuna el fet de presentar la vora engruixida i arrodonida mentre que la paret és recta o exvasada. Crida l'atenció l'absència total de les vores en S i tallades que, tot i produir-se des del segle I fins als segles IV-V són més característiques de contextos tardans que no pas alto-imperials, si més no a Tarragona (Benet & Subías, 1987, pp. 330-331) i a Conímbriga (Alarcão, 1965, p. 229). Això podria haver estat degut a l'existència de produccions locals que potenciessin un determinat tipus de producte. Per altra banda, el tipus de vora arrodonida i engruixida tampoc no és gaire significativa cronològicament, ja que també apareix en contextos des del segle I fins al segle V.

Quant a les decoracions, cal destacar que no apareix cap fragment que presenti els dos tipus de motius més comuns en els bols. En els vidres d'època alt-imperial destaca la decoració anomenada "de costelles", que predomina en contextos del segle I, però que va tenir una difusió tan gran que, fins i tot, en nivells del segle V apareix com a element residual. L'altre tipus de decoració absent, anomenat "de depressions", és present en bols de vora sinuosa i tallada i es considera típica de contextos dels segles IV-V (Benet & Subías, 1987, pp. 330-331).

Per acabar, hem de dir que la cronologia atorgable als pocs vidres susceptibles de ser analitzats, es correspon amb la que proporcionen les ceràmiques i el numerari recuperats.

ELS METALLS

El material metàl·lic recuperat en els nivells superiors del kardo B està format per objectes de bronze i de ferro.

Aquests darrers són objectes relacionables bàsicament amb la construcció, sobretot per al suport de l'embigat de la teulada, compost per claus de cabota circular (fig. 21, 3 a 7), de cabota lateral (fig. 21, 8) i

ganxos o grapes (fig. 21, 2). Completen el conjunt una piqueta amb orifici circular centrat a la part superior i també dues anelles (fig. 21, 1, 9 i 10).

El conjunt format pels elements de bronze és més complex i denota unes activitats més diversificades: claus per a la construcció, de cabota circular, plana o troncocònica (fig. 21, 15 a 17 i 27 a 30); elements relacionables amb les activitats econòmiques, com hams de pescar (fig. 8, 20 a 22); altres utilitzats en la decoració de mobiliari, com ara aplics (fig. 8, 16), reblatges i claus decorats (fig. 21, 13, 21, 22 i 26), nansetes o tiradors de moble (fig. 21, 20), o panys de porta (fig. 21, 23); estris propis de les tasques domèstiques, amb agulles de cosir (fig. 8, 18 i fig. 21, 12) o cadenetes i ganxos de suspensió vertical que servien per aguantar làmpares (fig. 21, 14 i 23), amb uns paral·lels idèntics procedents de Banasa (Boube-Piccot, 1976, p. 285, núms. 486 i 487, làm. 215); i, finalment, elements relacionats amb activitats cosmètiques i d'abillament personal, com ara espàtules i colleretes (fig. 8, 17 i 19, fig. 21, 11, 18, 19 i 24).

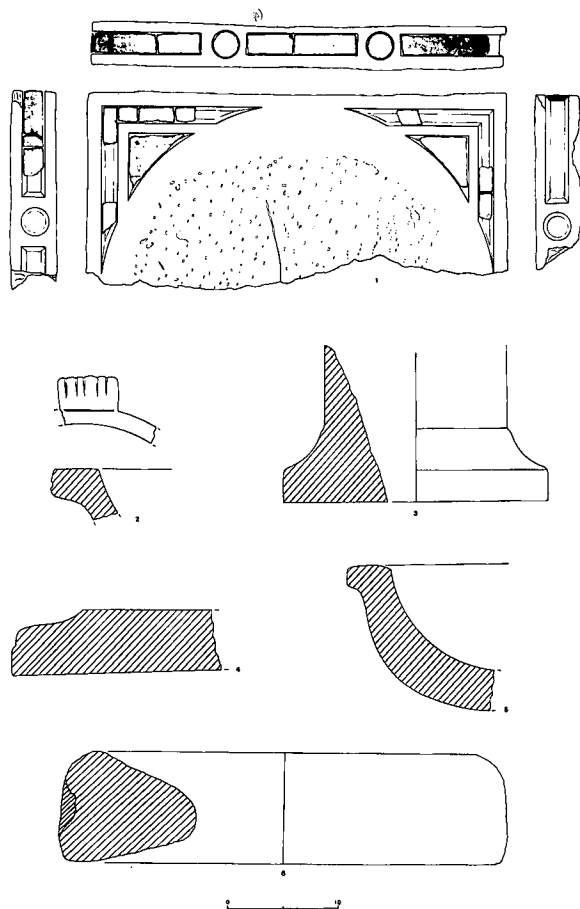

Fig. 22.— Materials dels estrats d'abandonament: 1 a 6.— Elements petris.

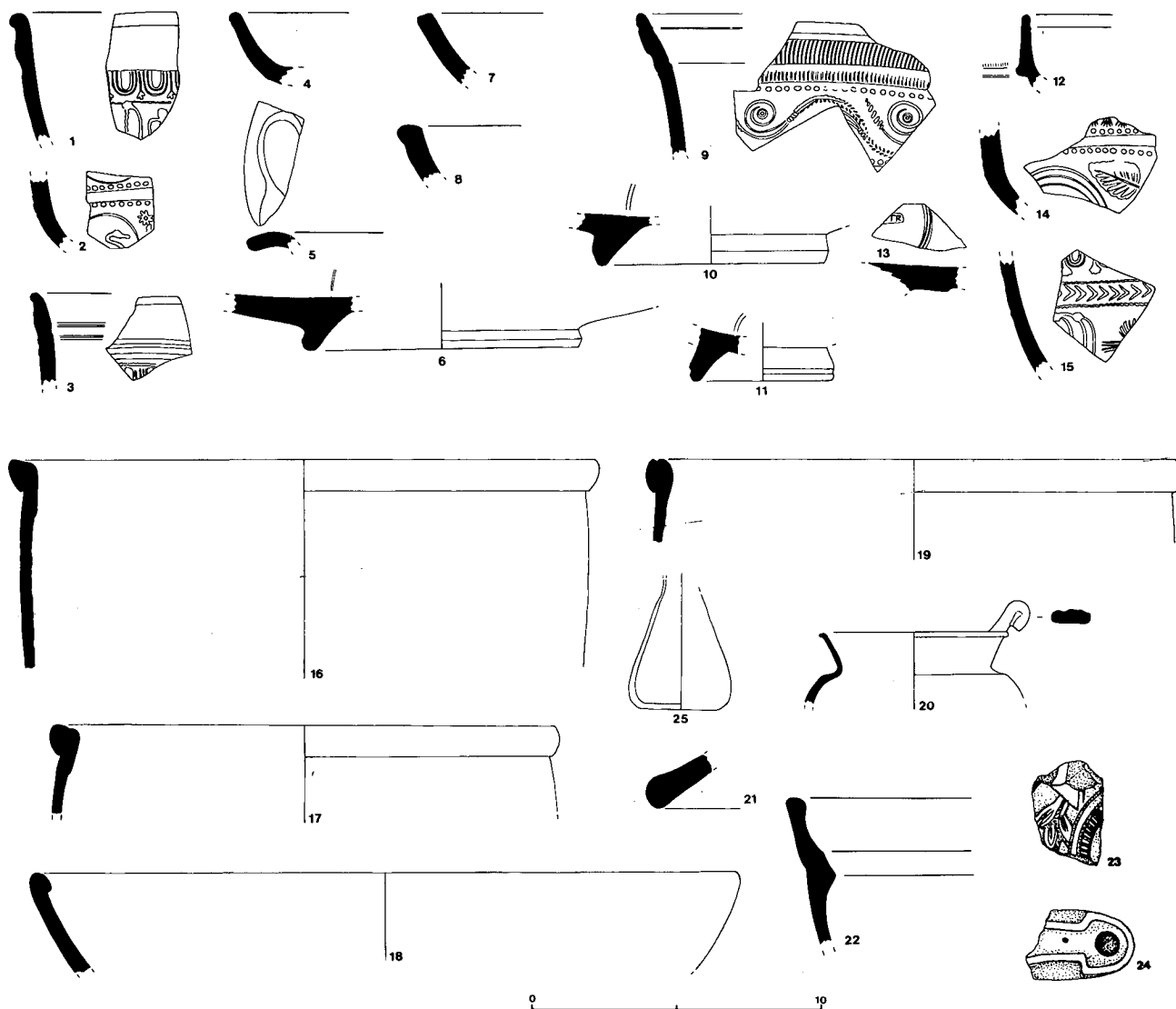

Fig. 23.— Materials dels estrats 5016 i 5025: 1 a 6 i 9 a 15.— T. S. Sud-gàl·lica; 7 i 8.— Ceràmica comuna itàlica i roig intern pompeïà; 16 a 19, 21 i 22.— Ceràmica africana de cuina; 20.— T. S. africana A; 23 i 24.— Llànties; 25.— Vidre.

OS TREBALLAT I PASTA VÍTRIA

Els objectes d'os treballat formen un conjunt bastant reduït, relacionat bàsicament amb l'abillament personal, i es troba representat per agulles de cap arrodonit sense decoració figurada, tipus 7 i 8 de Béal (Béal, 1984, p. 49, làm. 9, 205 a 207) (fig. 21, 32 a 38), i per una peça de decoració figurada més complexa, segurament, una mà representada esquemàticament (Béal, 1984, pp. 57 i 58, làm. 11, 239) (fig. 21, 31). També n'hi ha d'assimilables a les tasques domèstiques, per exemple una agulla de forat, de secció circular i el cap lleugerament aplanat amb el forat allargat, del tipus 6 de Béal (Béal, 1984, p. 43, làm. 7, 149) (fig. 21, 39). Finalment, són presents també les peces de mobiliari, com les xarneres per aguantar els porticons dels mobles, molt difoses a tot el món clàssic. Se'n coneixen de dos tipus, unes de llargues amb dos forats i unes altres de curtes amb un sol orifici lateral, com en l'exemplar que presentem (fig. 8, 23).

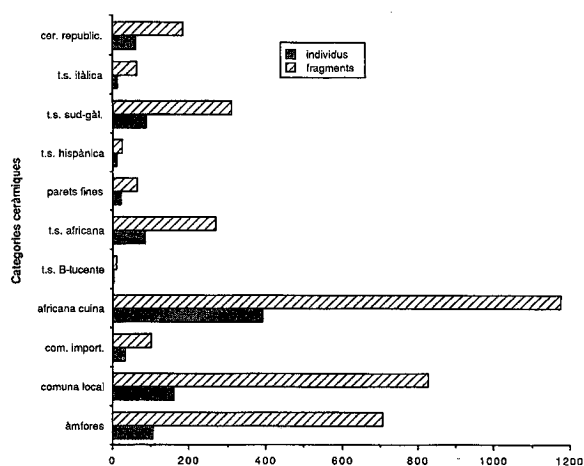

Fig. 24.— Gràfica del percentatge del material ceràmic aparegut en els estrats d'abandonament.

La pasta vítria la trobem representada per dues de-
nes de collaret, amb la superfície agallanada, de color
blau turquesa (fig. 21, 40 i 41) i també per una fitxa
de joc de forma circular, base plana i cos abombat
(fig. 21, 42).

ELS MATERIALS PETRIS

Els objectes de pedra trobats a l'excavació del car-
rer estaven destinats, generalment, a la decoració ar-
quitectònica, i així, formen part d'aquest conjunt: co-
lumnetes fetes de pedra calcària local (fig. 8, 24 i fig.
22, 3); basaments de marbre (fig. 22, 4), d'entre els
quals n'hi ha un elaborat amb pedra calcària negra,
provist d'incrustacions a les cares laterals i superior
fetes en marbre de Saint-Béat (fig. 22, 1); plaquetes de
revestiment i altres elements d'embelliment arqui-
tectònic, amb marbres de procedència més variada,
com Chemtou, Carrara, Cipollino, Africano, etc.
Igualment constatem la presència de dos fragments de
labrum en marbre blanc (fig. 22, 2 i 5). També existeixen
els elements utilitaris fets amb pedra, sobretot
morters, i els molins de pedra basàltica (fig. 22, 6).

LES MONEDES

De les 22 monedes recuperades en els nivells d'en-
derroc (U.E. 4011, 5002 i 6002), sis pertanyen a en-
cunyacions realitzades durant el període tardo-repu-
blicà (segles II-I a.C.), dues al segle I d.C., 4 al segle
II d.C., tres presenten un elevat grau de deteriorament
i les vuit restants corresponen a la segona meitat
avançada del segle III. Concretament es tracta de vuit
antoninians, dos de Gal·liè (260-268) i sis de Claudi II
el Gòtic, dels quals les encunyacions més recents tenen
un cronologia posterior al 270.

El numerari dels nivells superficials presenta unes
característiques similars a les dels nivells d'enderroc:
dues monedes d'època tardo-republicana, dues del se-
gle I, tres del segle II, tres indeterminades i set antoni-
nians del segle III. Dins del segle III, una de les mone-
des correspon a Alexandre Sever (231-235), tres a
Gal·liè (260-268), una d'elles datada en el seu 7è con-
sulat (266 d.C.), i tres a Claudi II el Gòtic (dues data-
bles entre el 260 i el 268 i una datable amb posteriori-
tat al 270).

La seca de la qual provenen la majoria dels antoni-
nians del segle III exhumats en els nivells superficials
i d'enderroc és la de Roma (cinc pertanyen a Claudi II
el Gòtic i un a Gal·liè). La resta de monedes és distri-
bueix de la següent forma: dues foren encunyades a
Mediolanum (corresponents al regnat de Gal·liè), una
a l'Àsia (Gal·liè) i la resta són de procedència indeter-
minada.

Catàleg

1.- U.E. 4011.
AUTORITAT EMISSORA: República.
SECA: Roma.
MATERIAL: AE; NOMINAL: as; CRONOLOGIA: 194-190 a.C.
BIBLIOGRAFIA: RRC, 133/4

ANVERS: Cap de Janus bifront.
REVERS: Proa de nau a la dreta. A sobre: A.
GRAFILA: – DIRECCIÓ D'ENCUNY: 15°
MÒDUL: 311 / 326 mm. GRUIX: 37 mm.

2.- U.E. 4011.
AUTORITAT EMISSORA: Iltirta.
SECA: Iltirta.
MATERIAL: AE; NOMINAL: semis; CRONOLOGIA: 1a 1/2
I a.C.
BIBLIOGRAFIA: Vives, XXVIII-8; Villaronga, 817.
ANVERS: Cap a la dreta.
REVERS: Lloba caminant. Sobre:
GRAFILA: – DIRECCIÓ D'ENCUNY: 0°
MÒDUL: 237 / 249 mm. GRUIX: 34 mm.

3.- U.E. 4011.
AUTORITAT EMISSORA: Kesse.
SECA: Kesse. Emissió 7ª.
MATERIAL: AE; NOMINAL: semis; CRONOLOGIA: 1a 1/2
II a.C.
BIBLIOGRAFIA: Vives, XXXII-3; Villaronga, *Fonaments*, 3,
num. 7a
ANVERS: Cap a la dreta. Darrera caduceu.
REVERS: Cavall piafant a la dreta. (Glòbul entre potes davan-
teres).
GRAFILA: A i R: línia. DIRECCIÓ D'ENCUNY: 15°
MÒDUL: 190 / 230 mm. GRUIX: 23 mm.

4.- U.E. 4011.
AUTORITAT EMISSORA: Massalia.
SECA: Massalia.
MATERIAL: AE; NOMINAL: petit bronze; CRONOLOGIA:
c. 49-27 a.C.
BIBLIOGRAFIA: S.N.G. Danish, 1979 n° 843. Copenhagen.
ANVERS: Cap d'Apol·lo a la dreta. [MAC].
REVERS: Dofí a l'esquerra amb trident. Sota MA.
GRAFILA: – DIRECCIÓ D'ENCUNY: 0°
MÒDUL: 105 / 103 mm. GRUIX: 34 mm.

5.- U.E. 4011. (fig. 25, 1).
AUTORITAT EMISSORA: Gal·liè.
SECA: Roma.
MATERIAL: AE; NOMINAL: antoninià; CRONOLOGIA:
260-268 d.C.
BIBLIOGRAFIA: R.I.C., V (Part I), 193.
ANVERS: [GALLI] ENUS AUG.
Cap radiat a la dreta.
REVERS: [FORT] UNA REDUX.
Fortuna dempeus a l'esquerra, portant una ancla i una cornucò-
pia.
GRAFILA: – DIRECCIÓ D'ENCUNY: 25°
MÒDUL: 183 / 210 mm. GRUIX: 15 mm.

6.- U.E. 5001.
AUTORITAT EMISSORA: Claudi I.
MATERIAL: AE; NOMINAL: as; CRONOLOGIA: 41-54 d.C.
ANVERS: Cap a la dreta.
REVERS: Il·legible.
MÒDUL: 230 / 233 mm. GRUIX: 19 mm.

7.- U.E. 5001.
AUTORITAT EMISSORA: Emporion.
SECA: Emporion.
MATERIAL: AE; NOMINAL: as; CRONOLOGIA:
Encunyades entre el 44-27 a.C. fins Tiberi-Calígula, les
marques s'apliquen en temps de Calígula o Claudi.
BIBLIOGRAFIA: Vives, CXXIII-5; Villaronga, 927 / 1151.
ANVERS: Cap de Minerva amb casc a la dreta. Contramarques
DD i dofí.

REVERS: Pegàs. Sota EMPORION.

GRAFILA: A i R de punts DIRECCIÓ D'ENCUNY: 35°

MÒDUL: 273 mm. GRUIX: 25 mm.

OBSERVACIONS: Les contramarques DD són de caràcter municipal per revalidar la moneda amb el Dretet dels Decurions, i el dofí, sobre el casc de Minerva és l'emblema de la ciutat.

8.- U.E. 5001.

AUTORITAT EMISSORA: Claudi I.

SECA: Roma o possiblement seca local.

MATERIAL: AE; NOMINAL: as; CRONOLOGIA: 41-50 d.C. (?)

BIBLIOGRAFIA: R.I.C., I, 100; Villaronga, 1138 / 1142; Gurt, *Numisma* 1979.

ANVERS: TI CLAUDIUS CAESAR AUG PM TR P IMP
Cap a la dreta.

REVERS: Minerva dempeus a la dreta, amb casc, portant una javelina i un escut rodó. Entre figura S C

GRAFILA: - DIRECCIÓ D'ENCUNY: 30°

MÒDUL: 267 / 263 mm. GRUIX: 22 mm.

9.- U.E. 5002.

AUTORITAT EMISSORA: Emporion.

SECA: Emporion.

MATERIAL: AE; NOMINAL: as partit; CRONOLOGIA: I a.C.

ANVERS: Cap de Minerva a la dreta.

REVERS: Pegàs a la dreta.

GRAFILA: A i R, de punts. DIRECCIÓ D'ENCUNY: 35°

MÒDUL: 280 mm. GRUIX: 25 mm.

10.- U.E. 5002.

AUTORITAT EMISSORA: Emporion.

SECA: Emporion.

MATERIAL: AE; NOMINAL: sextant retallat; CRONOLOGIA: I a.C., desconexem la data en què aquest va ser retallat d'un as.

ANVERS: Part del casc de Minerva.

REVERS: Part de darrera, cua i ales del Pegàs.

MÒDUL: 135 / 144 mm. GRUIX: 40 mm.

11.- U.E. 5002.

MATERIAL: AE; NOMINAL: quadrans.

ANVERS: Il·legible.

REVERS: Il·legible.

MÒDUL: 123 / 144 mm. GRUIX: 21 mm.

12.- U.E. 5001.

MATERIAL: AE; NOMINAL: probablement un as.

ANVERS: Il·legible.

REVERS: Il·legible.

OBSERVACIONS: Es tracta d'una moneda molt malmesa.

13.- U.E. 5002.

AUTORITAT EMISSORA: Claudi I.

SECA: Roma o possiblement seca local.

MATERIAL: AE; NOMINAL: as; CRONOLOGIA: 41-50 d.C. (?)

BIBLIOGRAFIA: R.I.C., I, 100; Villaronga, 1138 / 1142; Gurt, *Numisma*, 1979.

ANVERS: [TI] CLAUDIUS CAESAR AUG [PM TR P IMP]
Cap a l'esquerra.

REVERS: Minerva de peu a la dreta, amb casc, portant javelina i un escut rodó.

Entre la figura: S C

GRAFILA: R de punts DIRECCIÓ D'ENCUNY: 30°

MÒDUL: 267 / 307 mm. GRUIX: 29 mm.

14.- U.E. 5002.

AUTORITAT EMISSORA: Claudi I.

SECA: Roma.

MATERIAL: AE; NOMINAL: as; CRONOLOGIA: 41-50 d.C. (?)

BIBLIOGRAFIA: R.I.C. I, 95

ANVERS: TI CLAUDIUS CAESAR AUG PM TR P IMP
Cap a la dreta.

REVERS: CANSTANTIAE AUGUSTI

Constantina amb casc i vestimenta militar cap a l'esquerra, la mà dreta aixecada, a l'esquerra porta una llança.

Sota: S C

GRAFILA: - DIRECCIÓ D'ENCUNY: 35°

MÒDUL: 253 / 265 mm. GRUIX: 46 mm.

15.- U.E. 5002.

AUTORITAT EMISSORA: Marc Aureli (a Faustina II).

SECA: Roma.

MATERIAL: AE; NOMINAL: as; CRONOLOGIA: 175-180 d.C.

BIBLIOGRAFIA: R.I.C. III, 1714.

ANVERS: DIVA F[AUSTINA PIA]

Cap femení a la dreta.

REVERS: [CONSECRATIO]

Creixent de lluna i estrella.

GRAFILA: R línia. DIRECCIÓ D'ENCUNY: 0°

MÒDUL: 219 / 228 mm. GRUIX: 15 mm.

16.- U.E. 5002.

AUTORITAT EMISSORA: Hadrià.

SECA: Roma.

MATERIAL: AE; NOMINAL: as; CRONOLOGIA: 119-121 d.C.

BIBLIOGRAFIA: R.I.C. II, 616.

ANVERS: [IMP] CAESAR [TRAIAN HADRIANUS AUG]

Bust cuirassat i llorejat a la dreta.

REVERS: [PM TR P COS III]

Pax dempeus aguantant una branca i cornucòpia.

GRAFILA: - DIRECCIÓ D'ENCUNY: 30°

MÒDUL: 257 / 288 mm. GRUIX: 31 mm.

17.- U.E. 5002.

AUTORITAT EMISSORA: Antoní Pius.

SECA: Roma (?).

MATERIAL: AE; NOMINAL: sesterci; CRONOLOGIA: 138-161 d.C.

ANVERS: [IMP CA] ES AN TON[INUS] (?)

Cap de cabell arrissat i barba a la dreta.

REVERS: Figura femenina amb llança a la dreta. Entre la figura: S C

GRAFILA: A de punts. DIRECCIÓ D'ENCUNY: 25°

MÒDUL: 290 / 300 mm. GRUIX: 40 mm.

18.- U.E. 5002. (fig. 25, 2).

AUTORITAT EMISSORA: Gal·liè.

SECA: Medolanum.

MATERIAL: AE; NOMINAL: antoninià; CRONOLOGIA: 260-268 d.C.

BIBLIOGRAFIA: R.I.C. V (Part I), 495.

ANVERS: GALLIENUS AUG

Bust radiat a la dreta.

REVERS: ORIENS AUGG

Sol dempeus a l'esquerra, mà dreta aixecada portant a l'esquerra un fuet.

GRAFILA: - DIRECCIÓ D'ENCUNY: 30°

MÒDUL: 186 / 189 mm. GRUIX: 22 mm.

19.- U.E. 5002. (fig. 25, 3).

AUTORITAT EMISSORA: Claudi II, el Gòtic.

SECA: Roma.

MATERIAL: AE; NOMINAL: antoninià; CRONOLOGIA: 268-270 d.C.

BIBLIOGRAFIA: R.I.C. V (Part I), 104.

ANVERS: IMP [C CL] AUDIUS AUG

Bust radiat i cuirassat a la dreta.

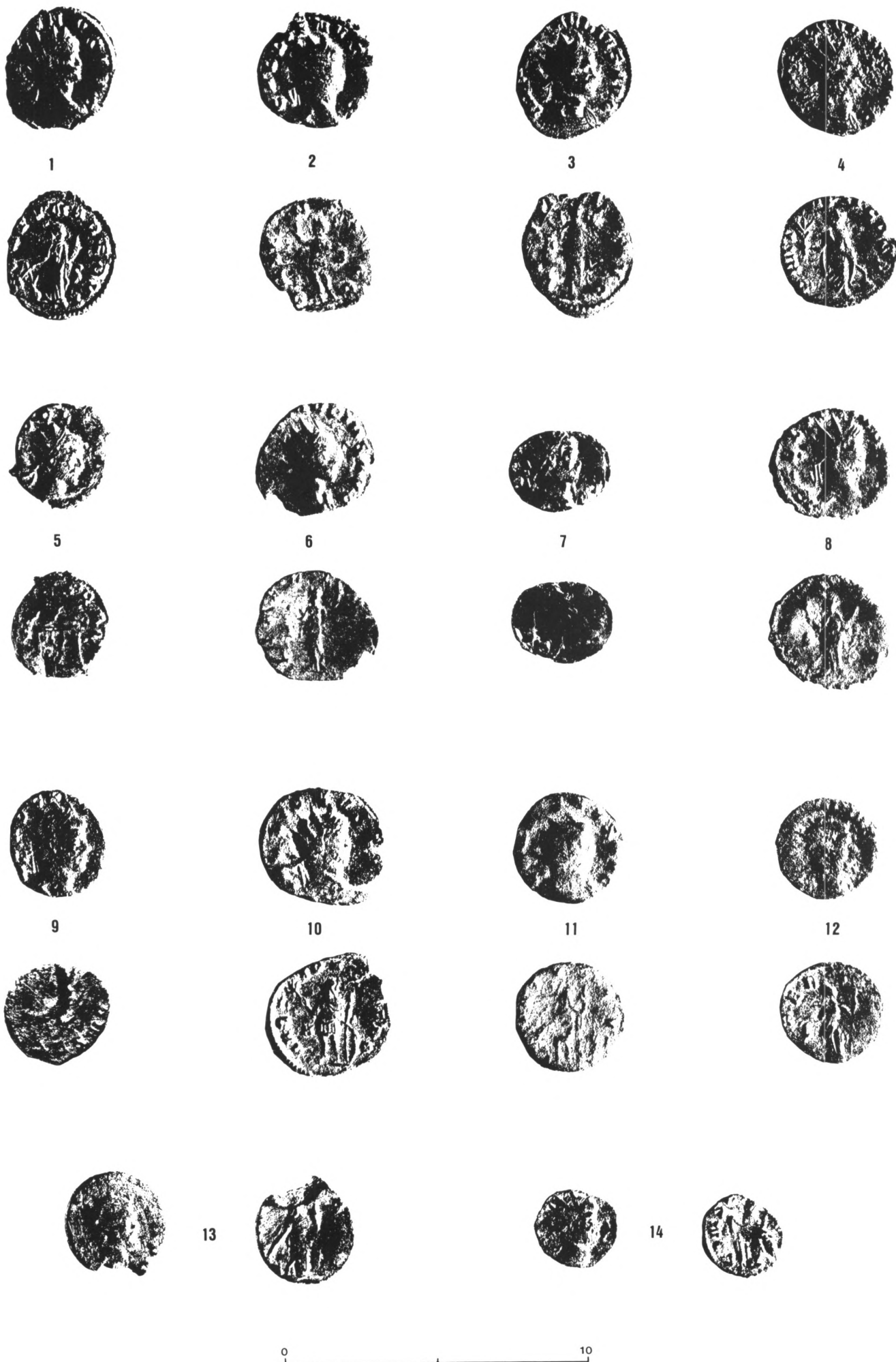

Fig. 25.— Monedes: Antoninians procedents dels nivells superficials i d'enderroc: 1, 2, 8, 10 i 11.— Gal·liè (núm. de catàleg 5, 18, 34, 36 i 37). 3 a 7, 9 i 12 a 14.—Claudi II, el Gòtic (núm. de catàleg 19, 20, 21, 22, 23, 35, 38, 39 i 42).

REVERS: VICTORIA AUG

Victòria dempeus a la dreta, portant branca i palma.

GRAFILA: – DIRECCIÓ D'ENCUNY: 0'

MÒDUL: 185 / 104 mm. GRUIX: 11 mm.

20.– U.E. 5002. (fig. 25, 4).

AUTORITAT EMISSORA: Claudi II, el Gòtic.

SECA: Roma.

MATERIAL: AE; NOMINAL: antoninià; CRONOLOGIA: 269 d.C.

BIBLIOGRAFIA: R.I.C. V (Part I), 10.

ANVERS: [IMP C] CLAUDIUS AUG

Bust radiat i amb cuirassa a la dreta.

REVERS: P. M. TR. P. II. COS. PP

Emperador dempeus a l'esquerra, portant una branca a la mà esquerra i un ceptre a la dreta.

GRAFILA: – DIRECCIÓ D'ENCUNY: 55'

MÒDUL: 182 / 198 mm. GRUIX: 16 mm.

21.– U.E. 5002. (fig. 25, 5).

AUTORITAT EMISSORA: Claudi II, el Gòtic.

SECA: indeterminada.

MATERIAL: AE; NOMINAL: antoninià; CRONOLOGIA: post. 270 d.C.

BIBLIOGRAFIA: R.I.C. V (Part I), 257, Sèrie I.

ANVERS: [DIV] O CLAUDIO

Cap radiat a la dreta.

REVERS: [CON] SECRATI [O]

Altar.

GRAFILA: – DIRECCIÓ D'ENCUNY: 25'

MÒDUL: 166 / 174 mm. GRUIX: 14 mm.

22.– U.E. 5002. (fig. 25, 6).

AUTORITAT EMISSORA: Claudi II, el Gòtic.

SECA: Roma.

MATERIAL: AE; NOMINAL: antoninià; CRONOLOGIA: 268-270 d.C.

BIBLIOGRAFIA: R.I.C. V (Part I), 60 / 61.

ANVERS: [IMP C C] LAUDIUS AUG

Cap radiat a la dreta.

REVERS: LIBER[ITAS] AUG

Libertas dreta portant un pileus i una cornucòpia.

GRAFILA: – DIRECCIÓ D'ENCUNY: 5'

MÒDUL: 180 / 207 mm. GRUIX: 9 mm.

23.– U.E. 5002. (fig. 25, 7).

AUTORITAT EMISSORA: Claudi II, el Gòtic.

SECA: indeterminada.

MATERIAL: AE; NOMINAL: antoninià; CRONOLOGIA: post. 270 d.C.

BIBLIOGRAFIA: R.I.C. V (Part I), 266, Sèrie I.

ANVERS: DI[VO CLAU] DIO

Cap radiat a la dreta.

REVERS: CON[SECRATO]

Àguila a la dreta.

GRAFILA: – DIRECCIÓ D'ENCUNY: 0'

MÒDUL: 135 / 135 mm. GRUIX: 15 mm.

24.– U.E. 5025.

AUTORITAT EMISSORA: Emporion.

SECA: Emporion.

MATERIAL: AE; NOMINAL: as; CRONOLOGIA: entre el 44-27 a.C. Tiberi-Calígula.

BIBLIOGRAFIA: Vives, CXXIII; Villaronga, 928 / 933.

ANVERS: Il·legible.

REVERS: Pegàs a la dreta.

MÒDUL: 260 / 275 mm. GRUIX: 20 mm.

25.– U.E. 5025.

MATERIAL: AE; NOMINAL: as.

ANVERS: Il·legible.

REVERS: Il·legible.

MÒDUL: 260 / 280 mm. GRUIX: 30 mm.

OBSERVACIONS: Molt clorurat i deteriorat.

26.– U.E. 6001.

AUTORITAT EMISSORA: Càstulo.

SECA: Càstulo.

MATERIAL: AE; NOMINAL: semis; CRONOLOGIA: 1/2 segle II a.C.

BIBLIOGRAFIA: Villaronga, 336.

ANVERS: Cap diademat a la dreta. Davant: [CN. VOC. ST. F]

REVERS: Brau parat. Sobre: CN. Davant: [FUL. CN. F]

GRAFILA: – DIRECCIÓ D'ENCUNY: 15'

MÒDUL: 244 / 257 mm. GRUIX: 42 mm.

27.– U.E. 6001.

AUTORITAT EMISSORA: Emporion.

SECA: Emporion.

MATERIAL: AE; NOMINAL: as; CRONOLOGIA: entre el 44 i el 27 a.C. fins a Tiberi-Claudi, les marques s'apliquen en temps de Calígula o Claudi.

BIBLIOGRAFIA: Vives, CXXIII; Villaronga, 935 / 1151.

ANVERS: Cap de Minerva amb casc a la dreta. Contramarques DD i dofi.

REVERS: Pegàs a la dreta. Sota: EMPOR

GRAFILA: A i R de punts. DIRECCIÓ D'ENCUNY: 45'

MÒDUL: 271 mm. GRUIX: 24 mm.

28.– U.E. 6001.

MATERIAL: AE; NOMINAL: as partit.

ANVERS: Cap a la dreta.

REVERS: Cavall a la dreta. Llegenda llatina il·legible.

MÒDUL: 272 mm. GRUIX: 27 mm.

29.– U.E. 6001.

MATERIAL: AE; NOMINAL: as.

ANVERS: Cap a la dreta. Llegenda llatina il·legible.

REVERS: Il·legible.

MÒDUL: 251 / 274 mm. GRUIX: 25 mm.

30.– U.E. 6001.

MATERIAL: AE; NOMINAL: semis; CRONOLOGIA: Alt imperial.

ANVERS: Cap a la dreta.

REVERS: Il·legible.

MÒDUL: 251 mm. GRUIX: 22 mm.

31.– U.E. 6001.

AUTORITAT EMISSORA: Alexandre Sever.

SECA: Roma.

MATERIAL: AE; NOMINAL: sesterci; CRONOLOGIA: 231-235 d.C.

BIBLIOGRAFIA: R.I.C. IV (Part II), 648.

ANVERS: IMP ALEXANDER PIUS AUG

Cap llorejat a la dreta.

REVERS: SPES PUBLICA

Spes caminant, portant una flor i aguantant-se la faldilla.

GRAFILA: – DIRECCIÓ D'ENCUNY: 0'

MÒDUL: 273 / 286 mm. GRUIX: 39 mm.

32.– U.E. 6001.

AUTORITAT EMISSORA: Trajà.

SECA: Roma.

MATERIAL: Oricalc; NOMINAL: sesterci; CRONOLOGIA: 102 d.C.

BIBLIOGRAFIA: R.I.C. II, 449.

ANVERS: [IMP CAES NERVA T]RAIAN AUG GERM DA[CICUS PM]

Cap llorejat a la dreta.

- REVERS: Roma asseguda a l'esquerra, a davant seu Trajà
(sense personificació de Dàcia de genolls). Sota: S C
GRAFILA: – DIRECCIÓ D'ENCUNY: 35'
MÒDUL: 328 mm. GRUIX: 30 mm.
- 33.– U.E. 6001.
AUTORITAT EMISSORA: Faustina I.
SECA: Roma.
MATERIAL: AE; NOMINAL: as; CRONOLOGIA: 141 d.C.
BIBLIOGRAFIA: R.I.C. III, 1179.
ANVERS: DIVA FAU[STINA]
Cap a la dreta.
REVERS: Vesta dempeus a la dreta portant *palladium* i ceptre.
Entre la figura S C
GRAFILA: – DIRECCIÓ D'ENCUNY: 55'
MÒDUL: 230 / 250 mm. GRUIX: 36 mm.
- 34.– U.E. 6001. (fig. 25, 8).
AUTORITAT EMISSORA: Gal·liè.
SECA: Mediolanum.
MATERIAL: AE; NOMINAL: antoninià; CRONOLOGIA:
260-268 d.C.
BIBLIOGRAFIA: R.I.C. V (Part I), 499.
ANVERS: GALLIENUS AUG
Cap radiat a la dreta.
REVERS: PAX AUG
Pax dempeus a l'esquerra, portant branca d'oliva i ceptre. A
l'esquerra: A
GRAFILA: – DIRECCIÓ D'ENCUNY: 0'
MÒDUL: 184 / 210 mm. GRUIX: 13 mm.
- 35.– U.E. 6001. (fig. 25, 9).
AUTORITAT EMISSORA: Claudi II, el Gòtic.
SECA: indeterminada.
MATERIAL: AE; NOMINAL: antoninià; CRONOLOGIA:
post. 270 d.C.
BIBLIOGRAFIA: R.I.C. V (Part I), 266.
ANVERS: DIVO CLAUDIO
Cap radiat a la dreta.
REVERS: CONSECR[ATIO]
Àguila a la dreta.
GRAFILA: – DIRECCIÓ D'ENCUNY: 35'
MÒDUL: 162 / 176 mm. GRUIX: 12 mm.
OBSERVACIONS: Es tracta d'una moneda commemorativa.
- 36.– U.E. 6001. (fig. 25, 10).
AUTORITAT EMISSORA: Gal·liè.
SECA: Roma.
MATERIAL: AE; NOMINAL: antoninià; CRONOLOGIA:
260-268 d.C.
BIBLIOGRAFIA: R.I.C. V (Part I), 236.
ANVERS: GALLIENUS A[UG]
Cap radiat a la dreta.
REVERS: MARTI PACIFERO
Mars dempeus, portant branca d'olivera, espasa i escut.
GRAFILA: – DIRECCIÓ D'ENCUNY: 30'
MÒDUL: 187 / 217 mm. GRUIX: 13 mm.
- 37.– U.E. 6001. (fig. 25, 11).
AUTORITAT EMISSORA: Gal·liè.
SECA: Àsia.
MATERIAL: AE; NOMINAL: antoninià; CRONOLOGIA:
266 d.C. (7^è Consulat).
BIBLIOGRAFIA: R.I.C. V (Part I), 615
ANVERS: GALLIENUS AUG
Cap radiat a la dreta.
REVERS: [IU]BENTUS AUG
Emperador dempeus a l'esquerra, portant llança i victòria.
GRAFILA: – DIRECCIÓ D'ENCUNY: 30'
MÒDUL: 180 / 182 mm. GRUIX: 16 mm.
- 38.– U.E. 6001. (fig. 25, 12).
AUTORITAT EMISSORA: Claudi II, el Gòtic.
SECA: Roma.
MATERIAL: AE; NOMINAL: antoninià; CRONOLOGIA:
268-270 d.C.
BIBLIOGRAFIA: R.I.C. V (Part I), 61.
ANVERS: [IMP CLAU]DIUS AUG
Cap radiat a la dreta.
REVERS: [LI]BERT[AS AUG]
Libertas dempeus a l'esquerra, portant *pileus* i cornucòpia.
GRAFILA: – DIRECCIÓ D'ENCUNY: 0'
MÒDUL: 167 mm. GRUIX: 12 mm.
- 39.– U.E. 6001. (fig. 25, 13).
AUTORITAT EMISSORA: Claudi II, el Gòtic.
SECA: Indeterminada.
MATERIAL: AE; NOMINAL: antoninià; CRONOLOGIA:
post. 270 d.C.
BIBLIOGRAFIA: R.I.C. V (Part I), 274. Sèrie II.
ANVERS: DIVO CLAUDIO
Cap radiat a la dreta.
REVERS: FORTUNA REDUX
Fortuna dempeus a l'esquerra, portant timó i cornucòpia.
GRAFILA: – DIRECCIÓ D'ENCUNY: 30'
MÒDUL: 167 / 169 mm. GRUIX: 16 mm.
- 40.– U.E. 6001.
MATERIAL: AE; NOMINAL: as.
ANVERS: Il·legible.
REVERS: Il·legible.
MÒDUL: 244 / 253 mm. GRUIX: 20 mm.
OBSERVACIONS: Molt gastat, amb punts de cloració.
- 41.– U.E. 6002.
AUTORITAT EMISSORA: Antoní Pius.
SECA: Roma.
MATERIAL: AE; NOMINAL: as; CRONOLOGIA: 147 / 148
d.C.
BIBLIOGRAFIA: R.I.C. III, 842.
ANVERS: [ANTONINUS] AUG [PIUS P P TR P XI]
Cap llorjat a la dreta.
REVERS: PRIMI / DECEN / NALES / COS IIII / S C
GRAFILA: R de punts DIRECCIÓ D'ENCUNY: 30'
MÒDUL: 242 mm. GRUIX: 16 mm.
- 42.– U.E. 6002. (fig. 25, 14).
AUTORITAT EMISSORA: Claudi II, el Gòtic.
SECA: Indeterminada.
MATERIAL: AE; NOMINAL: antoninià; CRONOLOGIA:
post. 270 d.C.
BIBLIOGRAFIA: R.I.C. V (Part I), 266. Sèrie I.
ANVERS: [DIVI CLAUDIO]
Cap radiat a la dreta.
REVERS: CONSE[CRATIO]
Àguila a la dreta.
GRAFILA: – DIRECCIÓ D'ENCUNY: 50'
MÒDUL: 127 / 140 mm. GRUIX: 13 mm.
OBSERVACIONS: Es tracta d'una moneda commemorativa.

CONCLUSIONS

Després de l'estudi d'aquest conjunt de material volem ressenyar unes breus consideracions entorn de la seva significació històrica respecte al problema de l'abandonament de la ciutat romana. Aquestes noves dades, –recolzades en un ventall ceramològic molt més ampli que el que disposàvem fins ara–, corrobo-

ren les hipòtesis més recents entorn aquesta qüestió emporitana.

Si bé l'abandonament de la ciutat romana d'Empúries s'ha de considerar com un procés constant i gradual, cal insistir en la constatació de dos fenòmens diferenciats. Per una banda, la fi de la vida urbana, entenenent per això la inexistència d'una activitat edilícia, del manteniment de la xarxa viària urbana i de la conservació d'espais públics, i també un important despoblament de la ciutat, que cronològicament cal situar en la segona meitat del segle II. Per l'altra, la freqüentació en algunes zones com a testimoni de la persistència d'una certa presència humana que arriba fins a finals del segle III, a partir de la qual l'abandonament de l'indret serà definitiu.

Passarem tot seguit a analitzar aquests dos fets, prenent també en consideració les dades que provenen d'altres sectors de la ciutat que, malgrat tot, constitueixen un volum d'informació relativament reduït.

L'aspecte més indicatiu per valorar el procés de decadència urbana és, sense cap mena de dubte, l'estudi de les àrees públiques. Les excavacions realitzades l'estiu de 1982 al fòrum varen servir per establir les línies generals de la seva seqüència històrica basant-se en la constatació d'unes activitats edilícies que configuraren aquest centre públic. Així, hom constata que la darrera gran reforma i sistematització d'aquest sector tingué lloc en època augustal, concretada especialment en la creació dels porticats de l'ambulacre, la basílica i la cúria. Durant el segle I d.C. continua cada cop més minvada l'activitat edilícia al fòrum, reflectida en la construcció dels templets a ambdós costats del temple republicà. D'ençà de l'època flàvia, el procés de decadència és manifest; un fet significatiu serà l'esfondrament de les ales nord i oest de l'antic criptopòrtic republicà, sense que sigui reconstruït posteriorment. A partir de llavors, l'activitat edilícia esdevé quasi nul·la, i la construcció pública més moderna és el temple més occidental, bastit sobre les restes del criptopòrtic caigut (Aquilué et al., 1984, pp. 110 i ss. i 141).

Al segle II el procés de decadència pateix una acceleració, palesat en la destrucció de la resta dels edificis públics de la zona. A mitjan segle s'enruna l'ala est del criptopòrtic, l'única que quedava dempeus. Igualment a la fi d'aquesta centúria cal situar la caiguda de la coberta de l'ambulacre del fòrum, l'enllosat del qual havia estat ja expoliat. Els materials dels estrats que farcién els nimfeus se situen també en aquest moment.

Juntament amb aquesta destrucció efectiva del centre públic es constata l'abandonament de grans àrees de la ciutat, que reflecteix, sens dubte, una davallada important de la població. Durant la segona meitat del segle II deixen de funcionar la majoria de les *tabernae* que volten el fòrum, es colguen algunes de les sitges que estaven encara en ús, com ho demostra la situada al Camp Ramis; i de manera significativa, les grans *domus* de la banda oriental de la ciutat. Els materials procedents de l'excavació de la Casa núm. 2 no ultrapassen el segle II, i encara una mica anteriors pel que fa a la Casa núm. 1 (Nieto, 1981; Ripoll & Martí, 1968).

Pel que fa a la xarxa viària urbana, aquest fenomen el trobem també documentat amb paralització del seu manteniment a partir de la segona meitat del segle II.

El sondeig publicat per Almagro i Lamboglia realitzat al kardo A, demostra que el darrer paviment (estrat IIA) es data en el tercer quart d'aquest segle (Almagro & Lamboglia, 1959). La troballa d'un denari de Marc Aureli, datat el 148, proporciona el *terminus post quem*. Sota seu es documentaren altres nivells de pavimentació, corresponents a la primera meitat del segle II i a la segona meitat del segle I. Els nivells d'època d'August s'associen, també en aquest carrer, a obres de condicionament de la xarxa urbana viària, com és el cas de la claveguera central. Els paviments més antics, de l'època fundacional de la ciutat, s'assenten sobre estrats d'anivellació de la roca natural, que no es poden datar més enllà de mitjan segle II a.C., malgrat que en la primera publicació d'aquest sondeig es proposaven datacions massa antigues.

De manera semblant, les excavacions de Lamboglia realitzades a la zona propera al fòrum del kardo B, proporcionen una seqüència similar (Lamboglia, 1955). A partir del segle segon s'atura el manteniment del carrer. La claveguera central s'inutilitza ja a finals d'aquest segle i el porticat, contemporani a la sistematització augustal, si bé sembla que fou parcialment enderrocada, rep les últimes reformes i es reaprofitava a finals d'aquesta centúria, per a construccions de caràcter molt modest. Aquests fets es constaten plenament a la part més meridional del tram d'aquest mateix carrer excavat durant el 1990.

Excavacions realitzades en el kardo B amb posterioritat a les de N. Lamboglia varen confirmar una data de tercer quart del segle II per al darrer paviment (Nieto, 1981, p. 40).

El segon fenomen que tenim en consideració, és a dir, l'existència d'una freqüentació que es prolongà durant un segle fins l'abandonament definitiu de l'indret, es documenta sobretot a la zona central de la ciutat, àrea del fòrum i cisternes públiques. En la majoria dels casos es tracta de nivells superficials, amb un component de materials ceràmics idèntic a l'estudiat per nosaltres i que no es relacionen amb estructures, sinó que es disposen a sobre dels nivells de destrucció dels edificis precedents. Tal és el cas dels estrats superficials detectats a l'ambulacre oest del fòrum i la taverna adjacent i del criptopòrtic (Aquilué et al., 1984). Els materials ceràmics presents en aquests estrats inclouen formes tardanes de clara A: Hayes 26/27, Hayes 15, 14 i 10; Terra Sigillata africana C, Hayes: 45 b, 48 i 50; africana de cuina i ceràmica comuna d'origen africà (forma Vegas 12); ceràmica coríntia; llànties del segle III; i àmfores de producció del nord d'Àfrica. Les monedes més modernes recollides a la zona del fòrum corroboren també aquesta cronologia: Gal·liè i Claudi II el Gòtic. Igualment a la zona de l'anomenat *macellum* i a la casa romana núm. 3 es van recollir fragments de T. S. africana C, formes Hayes 45, 48 C i 50 (Nieto, 1981, p. 45). A les excavacions de Lamboglia als estrats superficials del kardo B, la ceràmica més moderna és la T. S. africana C i la Lucente antiga (Lamboglia, 1955, p. 211).

A part d'aquests nivells es constata una activitat que denota una ocupació efectiva d'algun petit indret, que caldria valorar en la seva justa mesura. D'una banda, la continuació de la utilització de les grans cisternes públiques del nord del fòrum. Aquí, sota una

gruixuda capa de sorra d'aportació eòlica, es va recollir un conjunt ceràmic datable entre el 260 i el 280, que inclou Terra Sigillata africana A, formes Hayes 15 i 16, Terra Sigillata africana C, formes Hayes 50, ceràmica africana de cuina, comuna d'origen africà (forma Vegas 12) i gerres de ceràmica comuna oxidada. Pel que fa a les àmfores citar fragments corresponents a les formes Dr. 30/Pélichet 47, Dr. 20, Dr. 23, Tripolitanes I-II i III i africanes I i II *con gradino* (Aquilué et al., 1984, pp. 467-469; Nolla & Aquilué, 1984). Deixant de banda les cisternes, només en una de les tavernes properes, situada en l'angle del kardo B amb el *decumanus*, s'ha trobat un nivell d'ocupació que es prolonga fins aquest moment. Sota l'enderroc de la teulada es va excavar un nivell datable en la segona meitat del segle III, també amb Terra Sigillata africana C i una àmfora d'origen maurità (Aquilué et al., 1984, p. 469).

Probablement, quan tinguem una visió més completa d'aquesta àrea central de la ciutat, es detectaran més punts que permetran valorar millor el caràcter d'aquesta ocupació tardana. De totes maneres, no podem definir aquesta presència com una vida estable i urbana, sinó més aviat d'un reaprofitament i recondicionament d'algunes zones, que pel seu interès vital motivaven una freqüentació en un moment en què la ciutat romana havia deixat de ser un nucli habitacional

en favor d'altres punts de la topografia emporitana, com és el cas de Sant Martí d'Empúries.

L'anàlisi de les causes que provoquen aquest abandonament és una qüestió encara debatuda i prou complexa (Nieto, 1981, p. 47; Aquilué et al., 1984, pp. 110-114). Només volem insistir en el fet que durant el segle II, de manera gradual i progressiva, assistim a una davallada definitiva de l'activitat urbana, de manera que grans zones de la ciutat resten inhabitades per sempre. Malgrat això, creiem que no implica un trencament sobtat, com de vegades s'ha insinuat, sinó que es tracta de la conseqüència lògica d'uns motius estructurals més profunds, sobretot la pèrdua de pes específic de la ciutat en els circuits comercials, fenomen que havia motivat la seva pròpia expansió inicial. L'inici d'aquesta crisi cal remuntar-la àdhuc al segle I, malgrat que arqueològicament no es fa palesa fins un temps més tard.

Posteriorment a aquest procés d'abandonament, la presència humana continua amb un nou caràcter, segurament subsidiari d'un hàbitat situat en d'altres zones i que tindrà una continuïtat més llarga. Al turó de la ciutat romana, aquesta presència limitada s'atura definitivament a finals del segle III. Els materials que hem presentat, coincidents amb els conjunts coneguts fins ara, tenen el valor d'oferir un ventall més ampli per precisar aquest moment final.

BIBLIOGRAFIA

- ALARCÃO J. & A. (1965) *Vidrios romanos de Conimbriga*, Coimbra.
- ALARCÃO A.M. & PONTE S. (1976) *Les Lampes, Fouilles de Conimbriga, VI, Céramiques diverses et verres*, París, pp. 93-114, lams. XXIII - XXXI.
- ALMAGRO M. & LAMBOGLIA N. (1959) La estatigrafia del decumano A de Ampurias, *Ampurias*, XXI, Barcelona, pp. 1-28.
- AMARE M.T. (1988) *Lucernas romanas en Aragón*, Saragossa.
- AQUILUÉ J., MAR R., NOLLA J. M^a, RUIZ DE ARBULO J. & SANMARTÍ E. (1984) *El fòrum romà d'Empúries (excavacions de l'any 1982). Una aproximació arqueològica al procés històric de la romanització al nord-est de la Península Ibèrica*, Barcelona.
- ARRIBAS A. & LLABRES J. (1983) Una necròpolis romana del ager pollentinus, *Pollentia: Estudio de los materiales, I*, Palma de Mallorca, pp. 303-365.
- BAILEY D.M. (1978) Common Italian Lamps. A brief guide, *B.A.R. Supplementary Series*, 41, 1, *Papers in Italian Archaeology, I*, Oxford, pp. 243-301.
- BAILEY D.M. (1980) *A Catalogue of the Lamps in the British Museum. II: Roman Lamps made in Italy*, Londres.
- BAILEY D.M. (1988) *A Catalogue of the Lamps in the British Museum. III: Roman Provincial Lamps*, Londres.
- BALIL A. (1968) *Lucernae singulares*, Latomus, XCIII, Brusel·les.
- BALIL A. (1968-69) Marcas de ceramista en lucernas romanas halladas en España, *Archivo Español de Arqueología*, XLI-XLII, Madrid, pp. 158-178.
- BÉAL J. C. (1984) *Les objets de tabletterie antique du Musée Archéologique de Nîmes*, Nîmes.
- BELCHIOR C. (1969) *Lucernas romanas de Conimbriga*, Coimbra.
- BELTRÁN M. (1970) *Las ánforas romanas en España*, Monografías Arqueológicas, 8, Zaragoza.
- BELTRÁN M. (1990) *Guía de la cerámica romana*, Zaragoza.
- BEMONT C. & BONNET J. (1984) Lampes et fabricants de lampes, *Rei Cretariae Romanae Fautores Acta*, XXIII-XXIV, (Studien zur römischen keramik), Munic, pp. 135-154.
- BEMONT C. & JACOB J.P., Dir. (1986) *La Terre Sigillée gallo-romaine. Lieux de production du Haut Empire: implantations, produits, relations*, D.A.F., 6, París.
- BENET C. & SUBIAS E. (1989) Els vidres, *Un abocador del segle V d.C. en el Fòrum Provincial de Tàrraco*, (TED'A, ed.), ME 2, Tarragona, pp. .
- BERGES G. (1989) *Les lampes de Montans (Tarn). Une production céramique des I et II s. ap. J.-C.: modes de fabrication, typologie et chronologie*, Documents d'Archéologie Française, 21, París.
- BONNET J. (1988) *Lampes céramiques signées. Définition critique d'ateliers du Haut Empire*, Documents d'Archéologie Française, 13, París.
- BOUBE-PICOT Ch. (1976) *Les bronzes antiques du Maroc. II. Le mobilier. Études et Travaux d'Archéologie Marocaine*, V, Rabat.
- CASAS J., CASTANYER P., NOLLA J. M^a & TREMOLEDA J. (1992) *Ceràmiques comunes de producció local d'època roma-*

- na, I. *Materials augustals i alto-imperials a les comarques orientals de Girona*, Sèrie monogràfica, 12, Centre d'Investigacions Arqueològiques, Girona.
- CASAS J. & ROCAS X. (1989) Les llànties de la vil·la romana dels Tolegassos. Algunes precisions entorn la seva datació, *Cypsela*, VII, Girona, pp. 71-86.
- CHIC G. (1985) *Epigrafia anfòrica de la Bètica*, Sevilla.
- CORZO R. (1981-82) El ceramista Caius Iunius Dracus, *Boletín del Museo de Cádiz*, III, Cádiz, pp. 55-60.
- CORZO R. (1982) Un taller de ceramista en la bahía de Cádiz. Caius Iunius Dracus, *Homenaje a Sáenz de Buruaga*, Badajoz, pp. 389-395.
- CRAWFORD M. (1974) *Roman Republican Coinage*, Cambridge.
- DARTON A. (1972) Sigillée Claire B de la vallée du Rhône, *Rivista di Studi Liguri*, 38-2, Bordighera, pp. 137-189.
- DENEAUVE J. (1969) *Lampes de Carthage*, París.
- DESVAT A. (1987) La sigillée Claire B de la vallée de Rhône: état de la recherche, *Céramique Hellénistiques et Romaine*, II, París, pp. 267-278.
- DESVAT A. & PICON M. (1986) Sigillées claire B et luisante, classification et provenance, *Figlina*, 7, pp. 5-18.
- Diversos Autors (1923-1981) *Roman Imperial Coinage*, Londres.
- Diversos Autors (1969) *Syllage Nummorum Graecorum*, Danish National Museum, Copenhagen.
- Diversos Autors (1981) Atlante delle forme ceramiche. I Ceramica fine romana nel Bacino Mediterraneo (Medio e Tardo Impero), *Enciclopedia dell'Arte Antica Classica e Orientale*, Roma.
- Diversos Autors (1985) Atlante delle forme ceramiche. II Ceramica fine romana nel Bacino Mediterraneo (Tardo ellenismo e primo Impero), *Enciclopedia dell'Arte Antica Classica e Orientale*, Roma.
- DRAGENDORFF H. & WATZINGER C. (1948) *Arretinische Reliefkeramik mit Beschreibung der Sammlung in Tübingen*, Reutlingen.
- DRESSSEL H. (1899) Lucernarum Formae, *C.I.L. XV, II, 1 (Inscriptiones Urbis Romae Latinae. Instrumentum Domesticum)*, Berlín, pp. 782-870, lám. III.
- ENNABLI A. SALOMONSON J.W. & MAHJOUBI A. (1970) *Nécropole romaine de Raqgada. Tunis*, Institut National d'Archéologie et d'Arts. Notes et Documents, VIII, fasc. 1 i 2, París.
- FLOS N. (1987) *Baetulo. Els vidres*, Badalona.
- GARABITO T. (1978) *Los alfares romanos riojanos. Producción y comercialización*, Madrid.
- GOUDINEAU C. (1968) *La céramique arétine lisse*. Fouilles de l'École Française de Rome a Bolsena, IV, París.
- GRANADOS J.O. & MANERA E. (1980) Lucernas romanas de la colonia Barcino, I: lucernas procedentes de la Plaza del Rey y Casa Padellàs (Excavaciones de 1931-35), *Quadern d'Arqueologia i Historia de la Ciutat*, XVIII, Barcelona, pp. 51-68.
- GURT J.M. (1979) Circulación monetaria en época imperial en la costa catalana entre los municipios de *Baetulo* e *Iluro*, *Symposium Numismático de Barcelona*, Barcelona, pp. 71-91.
- HAYES J.W. (1972) *Late Roman Pottery. A Catalog of Roman Fine Wares*, Londres.
- HAYES J.W. (1980) *Ancient Lamps in the Royal Ontario Museum: I, Greek and Roman Clay Lamps*, Toronto.
- HERMET F. (1934) *La Graufesenque*, París (reimp. Marsella 1979).
- ISINGS C. (1957) *Roman Glass from dated finds*, Archaeologia Traiectina, II, Groningen-Djakarta.
- KEAY S. J. (1984) *Late roman amphorae in the western Mediterranean. A tipology and economic study: the catalan evidence*, BAR International Series, 136.
- LAMBOGLIA N. (1955) Scavi italo-spagnoli ad Ampurias, *Rivista di Studi Liguri*, XXI, Bordighera, pp. 34-51.
- LAUBENHEIMER F. (1985) *La production des amphores en Gaule Narbonnaise*, Annales Littéraires de l'Université de Besançon, 327, París.
- LOESCHCKE S. (1919) *Lampen aus Vindonissa, Ein Beitrag zur Geschichte von Vindonissa und des antiken Beleuchtungswesens*, Zurich.
- LÓPEZ A. (1989) *Las cerámicas romanas de paredes finas en Cataluña*, Barcelona.
- MANERA E. (1978) Lucernas romanas de Pollentia en el Museo de Mallorca, *Butlletí de la Societat Arqueològica Luliana*, XXXVI, Palma de Mallorca, pp. 218-237.
- MARTIN-KILCHER S. (1983) Les amphores romaines à huile de Bétique (Dressel 20 et 23) d'Augst (Colonia Augusta Rauricorum) et Kaiseraugst (Castrum Rauracense). Un rapport préliminaire, *Producción y comercio del aceite en la antigüedad*, II Congreso, Madrid, pp. 337-347.
- MAYET F. (1975) *Les céramiques a parois fines dans la Péninsule Ibérique*, París.
- MAYET F. (1984) *Les céramiques sigillées hispaniques. Contribution à l'histoire économique de la Péninsule Ibérique*, París.
- MEZQUÍRIZ M.A. (1961) *Terra Sigillata Hispanica*, Valencia.
- MUÑOZ A. (1989) Altres produccions de vaixel·la de taula: terra sigillata hispànica tardana, terra sigillata lucente, ceràmica vidrada baix-imperial i imitacions de terra sigillata africana, *Un abocador del segle V d.C. en el Fòrum provincial de Tàrraco*, (TED'A, ed.), Tarragona, pp. 173-181.
- NIETO J. (1981) Acerca del progresivo despoblamiento de Ampurias, *Rivista di Studi Liguri*, XLVII, Bordighera, pp. 34-51.
- NOLLA J.M.^a & AQUILUÉ J. (1984) Notes sobre una cassola de cuina de ceràmica africana procedent d'Empúries, *Informació Arqueològica*, 42, Barcelona, pp. 51-57.
- OSWALD F. (1931) *Index of Potters' Stamps on Terra Sigillata*, Londres.
- OSWALD F. & PRYCE, T.D. (1920) *An introduction to the study of Terra Sigillata*, Londres.
- OXE A. & COMFORT H. (1968) *Corpus Vasorum Arretinorum*, Bonn.
- PALOL P. (1948-49) La colección de lucernas romanas de cerámica procedentes de Ampurias en el Museo Arqueológico de Gerona, *Memorias de los Museos Arqueológicos Provinciales*, IX-X, Madrid, pp. 233-265.
- PANELLA Cl. (1973) Appunti sur un gruppo di anfore della prima, media e tarda età imperiale, *Ostia IV*, Roma, pp. 460-633.
- PANELLA Cl. (1986) Oriente ed Occidente: considerazioni su alcune anfore "egee" di età imperiale a Ostia, *Bulletin de Correspondance Hellénique XII, Recherches sur les amphores grecques*, París, pp. 609-636.
- PAVOLINI C. (1980) Una produzione italica di lucerne: le Vogelkopflampen ad ansa trasversale, *Bullettino della Commissione Archeologica Comunale di Roma*, 85 (1976-1977), Roma, pp. 45-134.
- PEACOCK D. P. S. & WILLIAMS D. F. (1986) *Amphorae and the roman economy*, Longman Archaeology Series, Avon.

- PONSICH M. (1961) *Les lampes romaines en terre cuite de la Maurétanie Tingitane*, Publications du Service des Antiquités du Maroc, 15, Rabat.
- PROVOOST A. (1976) Les lampes antiques en terre cuite. Introduction et essai de typologie générale avec des détails concernant les lampes trouvées en Italie, *L'Antiquité Classique*, XLV, Brusel.les, pp. 5-39 i 550-586.
- REMESAL J. (1986) *La annona militaris y la exportación de aceite bético a Germania*, Madrid.
- RIPOLL E. & MARTÍ F. (1968) Materiales cerámicos de una cisterna romana de Ampurias, *Ampurias*, XXX, Barcelona, pp. 275-292.
- RITA LARRUCEA M.C. (1982) *Las necrópolis romanas de Mahón-Menorca*, Palma de Mallorca.
- SANMARTÍ E. (1974-1975) Nota acerca de una imitación de la sigillata aretina detectada en Emporion, *Ampurias*, 36-37, Barcelona, pp. 251-261.
- SOTGIU G. (1968) *Iscrizioni latine della Sardegna. II: Instrumentum domesticum. I: Lucerne*, Pàdua.
- SPITZER D. C. (1942) Roman relief bowles from Corinth, *Hesperia*, XI.
- VILLARONGA L. (1979) *Numismática antigua de Hispania*, Barcelona.
- VILLARONGA L. (1982) Les seques ibèriques catalanes: una síntesi, *Fonaments*, 3, Barcelona, pp. 135-183.
- VIVES A. (1924) *La Moneda Hispánica*, IV, Madrid.
- ZEVI F. & TCHERNIA A. (1969) Amphores de Byzacene au Bas-Empire, *Antologies Africaines*, 3, pp. 173-214.